

Alicja SUMOWSKA
<https://orcid.org/0000-0003-0510-7395>
Muzeum Okręgowe w Toruniu

Marcin SUMOWSKI
<https://orcid.org/0000-0001-8012-1627>
Uniwersytet Mikołaja Kopernika w Toruniu

Średniowieczne rachunki kościoła Świętojańskiego w Toruniu. Uwagi źródłoznawcze*

Zarys treści: W artykule omówione zostały średniowieczne rachunki kościoła św. Jana w Toruniu pochodzące z XV i pierwszej połowy XVI w. Składa się na nie osiem jednostek archiwalnych przechowywanych w Archiwum Państwowym w Toruniu. Zaprezentowano ich budowę, treść, twórców oraz organizację wpisów. Omówiono także zależności między nimi a księgami miejskimi Torunia.

Abstract: The article discusses medieval accounts of St John's Church in Toruń from the 15th and the first half of the 16th century. This set of financial records is made up of eight archival units kept in the State Archives in Toruń. The article describes their structure, content, authors and arrangement of the entries; there is also a presentation of the relationship between these accounts and municipal records of the town of Toruń.

Słowa kluczowe: średniowiecze, źródła rachunkowe, kościół św. Jana w Toruniu, *fabrica ecclesiae*, Toruń, Archiwum Państwowe w Toruniu

Keywords: Middle Ages, accounting sources, St John's Church in Toruń, *fabrica ecclesiae*, Toruń, State Archive in Toruń

We wstępie do księgi czynszowej kościoła Świętojańskiego w Toruniu (*Liber censuum ecclesiae sancti Johannis*)¹, prowadzonej od 1468 r., rajcy miejscy wyrazili troskę o podupadły budynek świątyni. W związku z potrzebami budowlanymi wybrano kilku mieszczan do pomocy wityrkowi w egzekwowaniu wpisanych do wspomnianej księgi zobowiązań czynszowych wobec kościoła². Rejestrowaniu

* Artykuł powstał w ramach realizacji projektu „Średniowieczne rachunki kościołów toruńskich – opracowanie, edycja, digitalizacja”, sfinansowanego ze środków Narodowego Centrum Nauki przyznanych na podstawie decyzji nr DEC-2016/23/B/HS3/00751. Autorzy są wykonawcami w tym projekcie.

¹ Źródło łączy w sobie funkcje księgi czynszowej jako wykazu zobowiązań oraz rejestru czynszowego jako wykazu wpłat, ale ze względu na nadany jej przez pisarza tytuł będziemy określać ją księgą czynszową.

² AP Toruń, Kościół św. Jana, sygn. 8, k. 1v: „In der jorczal Ihesu Christi unnsers herren tawsint virhunderth unnd achtunndsechzigisten hot der ersame rath mit den eldisten herren vleyssiglich betracht unnd zu herezen genomen der kirchen sinte Johannis abenemen unnd vorterbis unnd wie sie wedir uffkomen unnd gebawet moge werden. Dorumb hot der ersame rath dirkant etliche erbare gutte lewte us der gemeynen dovor zurathen unnd zukiesen neben dem herren des rathis also dem ersamen herren Johan Rawsen disz iors kirchenvater unnd also vordan alle ior mit hulfe unnd bey stendikeit des herren us dem rathe vor dy kirche unnd ire czinser zurathen unnd dy zuvorsorgen. So sint gekoren dese erbaren nachgeschrebene gutte manne also her Mattis Richter scheppe, Ludwig Schindeler unnd Liborius Iode unnd en sint der kirchen czinser obirandwert in desem buche geschreben”.

zarówno czynszów, jak i innych przychodów oraz wydatków służyły właśnie rachunki, dobrze zachowane dla toruńskiej świątyni. O ich szczególnej wartości decyduje niewielka dla ziem polskich ilość zachowanych materiałów rachunkowych dotyczących średniowiecznych kościołów parafialnych. W literaturze wspomina się o rachunkach kościoła św. Elżbiety we Wrocławiu z lat 1481–1522 czy świątyni w Luborzycy z lat 1507–1518³. Warto zwrócić też uwagę na późniejsze rachunki kościoła w Zatorze z lat 1559–1561⁴. Tymczasem rachunki toruńskie są dość liczne i obejmują stosunkowo długi chronologicznie okres (lata 20. XV w. – połowa XVI w.). Celem niniejszego artykułu jest ich prezentacja oraz wskazanie kilku uwag źródłoznawczych, sformułowanych w toku prac edytorskich i analizy tych źródeł⁵. Mają one charakter ogólny. Szczegółowe dane na temat tych źródeł znajdują się w planowanej w ramach projektu publikacji książkowej oraz edycji elektronicznej⁶.

Źródła o charakterze rachunkowym cieszą się sporym zainteresowaniem historyków⁷. Prawdopodobnie wpływa na to możliwość ich wykorzystywania w różnych badaniach, jak również przekonanie o większej „obiektywności” tego rodzaju rejestrów. Rachunki świątyni są szczególnie wartościowe z perspektywy studiów nad funkcjonowaniem parafii. To właśnie te źródła posłużyły Arndowi Reitemeierowi do opracowania obszernego studium na temat miejskiego kościoła parafialnego⁸. Źródła rachunkowe o charakterze kościelnym wykorzystywane są również do badania pobożności⁹ czy życia codziennego parafii¹⁰. Studium tym często towarzyszą edycje¹¹.

Stosunkowo duża liczba rachunków kościołów zachowała się dla średniowiecznych Prus¹². Niektóre z nich były już przedmiotem zabiegów edytorskich. Do tej pory wydano choćby księgę parafialną z Reszla¹³,

³ Zob. E. Knapik, *Rachunki wikariuszy wieczystych katedry krakowskiej z lat 1493–1495 i 1497–1498*, St. Źródł., 52, 2014, s. 115; por. I. Skierska, *Zarząd finansami parafii w późnośredniowiecznej Polsce*, „Ecclesia. Studia z Dziejów Wielkopolski”, 8, 2013, s. 15.

⁴ P. Stanko, *Rachunki kościoła parafialnego w Zatorze z lat 1559–1561*, „Folia Historica Cracoviensia”, 18, 2012, s. 179–192.

⁵ Por. M. Grulkowski, *Najstarsze księgi gruntowe Głównego Miasta Gdańska w XIV i XV wieku. Uwagi źródłoznawcze*, w: *Miasta polskie w średniowieczu i czasach nowożytnych*, red. P. Goldyn, Kraków 2008, s. 181–200.

⁶ Edycja wraz z bazą danych zostanie udostępniona na stronie: <<http://rachunki.tnt.torun.pl/>> [dostęp: 6.04.2020].

⁷ Zob. choćby tomy studiów: *Editionswissenschaftliches Kolloquium 2009. Zahlen und Erinnerung: Von der Vielfalt der Rechnungsbücher und vergleichbarer Quellengattungen*, wyd. H. Flachenecker, J. Tandecki, Toruń 2010; *Wirtschafts- und Rechnungsbücher des Mittelalters und der Frühen Neuzeit Formen und Methoden der Rechnungslegung: Städte, Klöster, Kaufleute*, red. G. Gleba, N. Petersen, Göttingen 2015; *Konzeptionelle Überlegungen zur Edition von Rechnungen und Amtsbüchern des späten Mittelalters*, red. J. Sarnowsky, Hamburg 2016.

⁸ A. Reitemeier, *Pfarrkirchen in der Stadt des späten Mittelalters: Politik, Wirtschaft und Verwaltung*, Wiesbaden 2005, autor poświęcił obszerny rozdział księgom rachunkowym kościołów jako źródłom historycznym (s. 33–88); zob. też J. Kahleyß, *Die Kirchenrechnungen der Zwickauer Kirche St. Marien (1441–1534). Edition und Analyse ausgewählter Rechnungen*, Dresden 2016.

⁹ Zob. np. A.J. Gornig, *Die Rechnungen der Wittenberger Bruderschaften als Quellen zur vorreformatorischen Frömmigkeitsgeschichte*, w: *Alltag und Frömmigkeit am Vorabend der Reformation in Mitteleuropa. Wissenschaftlicher Begleitband zur Ausstellung „Umsonst ist der Tod”*, red. E. Bünz, H. Kühne, Leipzig 2015, s. 227–280; M. Ludwig, *Frömmigkeitspraxis am Naumburger Dom um 1500 am Beispiel der Rechnungsquellen*, w: tamże, s. 281–306.

¹⁰ Zob. np. F. Fuchs, *Spätmittelalterliche Pfarrbücher als Quellen für die dörfliche Alltagsgeschichte*, w: *Die Pfarrei im späten Mittelalter*, red. E. Bünz, G. Fouquet, Ostfildern 2013, s. 213–232.

¹¹ Zob. np. M. Prietzel, *Alterleute und Kastenherren. Die Rechnungen der Kirche St. Jacobi in Göttingen von 1523/24 und 1534*, „Göttinger Jahrbuch”, 41, 1993, s. 61–95; *Die Finanzen eines spätmittelalterlichen Stadtpfarrers. Das Rechnungsbuch des Johann Hovet, Pfarrer von St. Johannis in Göttingen, für das Jahr 1510/11*, red. M. Prietzel, Hannover 1994; P. Stanko, *Rachunki kościoła*, s. 179–192. Por. uwagi o edycji źródeł rachunkowych: M. Słoń, *Blisko źródła czy Czytelnika? Refleksje na marginesie edycji rachunków szpitalnych z 1495 roku*, St. Źródł., 45, 2007, s. 65–70.

¹² Rachunkowość prowadzono choćby dla kościoła Mariackiego w Gdańsku: E. Kizik, *Historisches Kirchen Register – opis autografu oraz jego źródeł*, w: *Chronik der Marienkirche in Danzig. Das „Historische Kirchen Register” von Eberhard Bötticher (1616). Transkription und Auswertung / Kronika kościoła Mariackiego w Gdańsku. „Historisches Kirchen Register” Eberharda Böttichera (1616). Transkrypcja i analiza*, red. Ch. Herrmann, E. Kizik, Köln–Weimar–Wien 2013, s. 304 n.; zob. też Ch. Herrmann, *Witrycy kościoła Mariackiego w Gdańsku. Pozycja, zadania i działalność od XIV do początku XVII w.*, w: tamże, s. 159, 161.

¹³ *Das Rößeler Pfarrbuch. Aufzeichnungen der Kirchenväter an der Pfarrkirche zu Rößelin den Jahren 1442 bis 1614*, wyd. G. Matern, A. Birch-Hirschfeld, Braunsberg 1937.

księgę czynszową parafii w Chełmnie¹⁴ oraz spis czynszów wikarii w Młynarach¹⁵. Dotąd nieopublikowane pozostają natomiast prywatne rachunki Andreasa Sandberga – plebana w Brodnicy z lat 1439–1445¹⁶ czy też niedatowane rachunki parafii w Młynarach¹⁷. Pod względem rejestrów dotyczących spraw kościelnych Toruń może poszczycić się całkiem pokaźną liczbą materiałów. Zachowały się rachunki nowomiejskiego kościoła św. Jakuba oraz filialnej wobec niego kaplicy św. Katarzyny z 1468 r.¹⁸, a także kościoła św. Wawrzyńca – filii parafii Świętojańskiej¹⁹. Wspomnieć należy również o prywatnych rachunkach staromiejskiego plebana Johanna van Ast z lat 1445–1446²⁰. Najliczniejsze są jednak materiały dotyczące kościoła św. Jana.

Kościół parafialny dla Torunia został wymieniony już w przywileju chełmińskim z 1233 r., na mocy którego miasto powstało²¹. Prawo patronatu nad świątynią posiadał władca terytorialny, a zatem najpierw zakon niemiecki, później król Polski (od 1505 r. naprzemiennie z radą miejską)²². To mieszczanie byli jednak odpowiedzialni za budowę i późniejszą przebudowę świątyni, na co wskazują analizowane materiały rachunkowe. Kościół powstawał w kilku fazach, z czego ostatni etap przypadł na wiek XV²³. Jest on udokumentowany w prezentowanych tu źródłach.

W przypadku kościoła Świętojańskiego w Toruniu mamy do czynienia z 8 jednostkami archiwalnymi, które można określić mianem źródeł rachunkowych (zob. tab. 1). Mimo zróżnicowania w budowie i treści mieszczą się one w definicji ksiąg rachunkowych, rozumianych jako pisemne zestawienia przychodów i wydatków, powstałe celem sprawozdania i wynikające z relacji między sprawozdawcą a odbiorcą²⁴. Jak wskazują dawne sygnatury, omawiane materiały znajdowały się wcześniej w zasobie biblioteki rady (Thorner Rathsbibliothek). Zapewne, podobnie jak księgi ławnicze, zostały stamtąd przeniesione do Archiwum Miejskiego w drugiej połowie XIX w.²⁵, gdzie otrzymały nowe sygnatury i znalazły się w zespole Kat. II, w dziale XVII. Rechnungen von den Stadt- und Landkirchen²⁶. Obecnie są one przechowywane w Archiwum Państwowym w Toruniu, w zespole Kościół św. Jana²⁷.

Rachunki kościoła Świętojańskiego zostały spisane na papierze²⁸. Występuje w nich tylko jedna karta pergaminowa, wtórnie dołączona i zawierająca XIV-wieczny spis czynszowy²⁹. Jak wspominaliśmy,

¹⁴ *Księga czynszów fary chełmińskiej (1435–1496)*, wyd. Z.H. Nowak, J. Tandecki, Toruń 1994.

¹⁵ J. Sarnowsky, *Die wirtschaftliche Lage der Pfarreien im Deutschordensland Preussen. Das Beispiel der Vikare zu Mühlhausen*, w: *Vera lex historiae. Studien zu mittelalterlichen Quellen. Festschrift für Dietrich Kurze zum 65. Geburtstag am 1. Januar 1993*, red. S. Jenks, J. Sarnowsky, M.L. Laudage, Wien 1993, s. 373–420.

¹⁶ Geheimes Staatsarchiv Preußischer Kulturbesitz Berlin-Dahlem, XX. Hauptabteilung, Ordensbriefarchiv, nr 9026.

¹⁷ Tamże, nr 28751.

¹⁸ Edycja: M. Sumowski, *Rachunki witryka kościoła św. Jakuba w Toruniu z 1468 roku*, w: *Parafie w średniowiecznych Prusach w czasach zakonu niemieckiego od XIII do XVI w.*, red. A. Radziwiński, R. Biskup, Toruń 2015, s. 237–271.

¹⁹ AP Toruń, Kat. I, sygn. 626/1/6–8; 834a.

²⁰ Edycja: A. Radziwiński, *Rachunki plebana kościoła parafialnego Świętych Janów w Starym Mieście Toruniu z lat 1445–1446*, *Rocz. Hist.*, 69, 2003, s. 167–187; zob. też tenże, *Piętnastowieczne rachunki plebanów z Torunia i Brodnicy jako źródła do badania dziejów parafii w państwie zakonu krzyżackiego w Prusach*, *Rocz. Hum.*, 48, 2000, nr 2, s. 473–482.

²¹ Zob. W. Rozynkowski, *Powstanie i rozwój sieci parafialnej w diecezji chełmińskiej w czasach panowania zakonu krzyżackiego*, Toruń 2000, s. 64–66.

²² Tenże, *Patronat nad parafiami w średniowiecznej diecezji chełmińskiej*, *Rocz. Hum.*, 49, 2001, nr 2, s. 113–126, 137 n.

²³ Na temat dziejów, architektury i sztuki kościoła zob. *Dzieje i skarby kościoła świętojańskiego w Toruniu*, red. K. Kluczwajd, M. Woźniak, Toruń 2002; *Bazylika katedralna Świętych Janów w Toruniu*, red. M. Biskup, Toruń 2003; *Kościół Świętojański w Toruniu: nowe rozpoznanie*, red. K. Kluczwajd, Toruń 2015.

²⁴ Definicja Marka Mersiowsky'ego, za: A. Reitemeier, *Pfarrkirchen in der Stadt*, s. 33.

²⁵ Zob. AP Toruń, Inwentarz zespołu (zbioru) akt: Akta kościołów i parafii diecezji chełmińskiej z lat 1380–1939, oprac. K. Ciesielska, Toruń 1973, s. 9; *Księga ławnicza Starego Miasta Torunia (1428–1456)*, cz. 1: 1428–1443, wyd. K. Ciesielska, J. Tandecki, Toruń 1992, s. XIX n.

²⁶ AP Toruń, Catalog II des Raths-Archivs zu Thorn: Gebundene & geheftete Handschriften, auch Karten, Pläne & Abbildungen, s. 64 n.

²⁷ AP Toruń, Inwentarz zespołu (zbioru) akt: Akta kościołów i parafii diecezji chełmińskiej z lat 1380–1939, oprac. K. Ciesielska, Toruń 1973, s. 41 n.

²⁸ Por. A. Reitemeier, *Pfarrkirchen in der Stadt*, s. 38.

²⁹ AP Toruń, Kościół św. Jana, sygn. 6, s. 83 n. Spis datowany jest na ok. 1380 r.; AP Toruń, Inwentarz zespołu (zbioru) akt: Akta kościołów i parafii diecezji chełmińskiej z lat 1380–1939, oprac. K. Ciesielska, Toruń 1973, s. 41.

źródła te cechuje duże zróżnicowanie. Tylko dwie jednostki (sygn. 8, 12) można uznać za materiały powstałe pierwotnie jako księgi³⁰. Posiadają one oryginalne oprawy (sygn. 8 – pergamin, sygn. 12 – skóra), wyróżniają się regularnością składek oraz występowaniem tych samych lub podobnych znaków wodnych w obrębie całej jednostki. Dla przykładu, w sygn. 8 występują znaki wodne przedstawiające głowę wołu w dwóch wariantach³¹. Ponadto jako jedyna ma oryginalny, nadany w XV w. tytuł, zapisany na pergaminowej oprawie. Obie jednostki sporządzono w formacie *folio*, zostały też oznaczone marginesami i w niektórych partiach poliniowane. Ich treść zorganizowano w sposób zakładający długotrwałe użytkowanie. Jest to szczególnie zauważalne w sygn. 12. Cała księga liczy 234 karty, ale zapisane zostało tylko pierwsze 120.

Być może do ksiąg w sensie ścisłym należałoby zaliczyć również sygn. 9. Ma ona format dutki o dość regularnym układzie składek, jednakowym wymiarze kart oraz tym samym znaku wodnym w obrębie całości (dzwon)³². Jej treść stanowią wpisy o spójnej tematyce, których ułożenie przewidywało kilkuletnie funkcjonowanie. Nie ma ona jednak oryginalnej oprawy. W XIX w. została oprawiona w niebieski karton, podobnie jak pozostałe rachunki. Stanowią one wtórnie połączone składki, najczęściej mające format dutki (sygn. 7, 10, 13). Czasem poszczególne składki różnią się rozmiarem kart (sygn. 7, 10), a nawet zawierają własną, równoległą do całości paginację (np. sygn. 7: k. 41r, rozpoczynająca składkę, jest numerowana starszą, przekreśloną paginacją jako k. 1r; sygn. 10: k. 69r, rozpoczynająca składkę, jest numerowana starszą paginacją jako k. 1r). Największe różnice wymiarów występują w sygn. 6, gdzie połączone zostały składki w formacie dutki, *folio*, a także pojedyncze karty papierowe. Do fascykułu doszyta została również wspomniana wyżej karta pergaminowa. Składki w niektórych jednostkach (sygn. 6, 7, 10) zapewne pierwotnie funkcjonowały samodzielnie. Zawarte w nich wpisy są bowiem spójne tematycznie i chronologicznie, czego brakuje jednak w obrębie całej jednostki. Stan ten odzwierciedlają także znaki wodne, różne dla poszczególnych składek. Jest to dobrze widoczne w sygn. 7. W pierwszej składce, datowanej na lata 30. XV w., występuje znak przedstawiający jelenia³³, w drugiej (ok. 1470 r.) – głowy wołu w dwóch wariantach³⁴, z kolei składki od trzeciej do piątej (przełom XV i XVI w.) – koło młyńskie³⁵. Ponadto w każdej z jednostek wyróżnić można co najmniej po kilka rąk pisarskich. Charakterystyczne jest również występowanie tej samej ręki w kilku różnych jednostkach (zob. niżej). Nieco odmienną budową charakteryzuje się sygn. 11. Tworzy ją w zasadzie jedna obszerna składka *folio* (s. 1–114), do której dodano trzy mniejsze. Całość została spisana jedną ręką i jest spójna tematycznie. Zmiany znaków wodnych występują między poszczególnymi składkami. Są one jednak podobne (głowa wołu), ale w różnych wariantach. Wyjątek stanowi doklejony wewnątrz składki pierwszej arkusz (s. 25–28), późniejszy w stosunku do sąsiadujących wpisów.

Omawiane źródła są zróżnicowane tematycznie. Znajdziemy wśród nich rejestry czynszowe z miasta i kościelnej wsi Siemoń, wykazy przychodów (z pogrzebów, ofiar etc.) i wydatków (zob. il. 1), rachunki budowlane, rozliczenia wotryków z radą miejską, inwentarze wyposażenia czy ordynację dla dzwonników (zob. niżej). Dzięki temu dają możliwość poznania zarówno różnych aspektów funkcjonowania

³⁰ Zob. rozważania nad definicją ksiąg miejskich: M. Grukowski, *Definicja i klasyfikacje ksiąg miejskich. Księgi w kancelariach miast obszaru Hanzy*, w: *Nauki pomocnicze historii. Teoria, metody badań, dydaktyka*, red. A. Jaworska, R. Jop, Warszawa 2013, s. 119–148; por. M. Słoń, *Średniowieczne rachunki szpitali wrocławskich*, *Kwart. Hist.*, 105, 1998, nr 2, s. 26.

³¹ Zob. filigrany pokrewne: Wasserzeichen-Informationssystem <<https://www.wasserzeichen-online.de/wzis/struktur.php?klassi=002007004002001001003002&anzeigeIDMotif=13173>>; <<https://www.wasserzeichen-online.de/wzis/struktur.php?ref=AT3800-PO-70405>> [dostęp: 9.04.2020].

³² Zob. filigrany pokrewne: Wasserzeichen-Informationssystem <<https://www.wasserzeichen-online.de/wzis/struktur.php?klassi=006009001001001001&anzeigeIDMotif=11242>> [dostęp: 9.04.2020].

³³ Zob. filigrany pokrewne: Wasserzeichen-Informationssystem <<https://www.wasserzeichen-online.de/wzis/struktur.php?klassi=002001008002&anzeigeIDMotif=2627>> [dostęp: 10.04.2020].

³⁴ Zob. filigrany pokrewne: Wasserzeichen-Informationssystem <<https://www.wasserzeichen-online.de/wzis/struktur.php?klassi=002007004001002001006&anzeigeIDMotif=13117>>; <<https://www.wasserzeichen-online.de/wzis/struktur.php?klassi=002007002003006002001006&anzeigeIDMotif=12863>> [10.04.2020].

³⁵ Zob. filigrany pokrewne: Wasserzeichen-Informationssystem <<https://www.wasserzeichen-online.de/wzis/struktur.php?klassi=006003015001&anzeigeIDMotif=5881>> [dostęp: 10.04.2020].

Tabela 1. Średniowieczne rachunki kościoła Świętojańskiego w Toruniu

Lp.	Sygnatura	Sygnatury dawne	Okres	Liczba kart/stron	Format	Treść
1.	AP Toruń, Kościół św. Jana, sygn. 6 ³⁶	Lit. A fol. No. 139a; Kat. II, XVII 44	1436–1553 (karta pergaminowa – ok. 1380 r.)	160 stron	dutka/ <i>folio</i>	inwentarz ołtarza; przychody i wydatki; czynsze ze wsi Siemoń
2.	AP Toruń, Kościół św. Jana, sygn. 7 ³⁷	Lit. A fol. No. 138a; Kat. II, XVII 41	1420–1502	67 kart	dutka	rachunki budowlane; wynagrodzenia; przychody i wydatki; czynsze ze wsi Siemoń
3.	AP Toruń, Kościół św. Jana, sygn. 8	Lit. A fol. No. 261; Scrin. XIV No. 1; Scrin XVII 28; Kat. II, XVII 42	1468–1525	94 karty	<i>folio</i>	księga czynszowa (czynsze w obrębie miasta)
4.	AP Toruń, Kościół św. Jana, sygn. 9	Kat. II, XVII 46	1469–1525	72 karty	dutka	przychody i wydatki; rachunki budowlane; czynsze ze wsi Siemoń
5.	AP Toruń, Kościół św. Jana, sygn. 10	Kat. II, XVII 43	1500–1527	126 kart	dutka	przychody i wydatki; czynsze; ordynacja dla dzwonników
6.	AP Toruń, Kościół św. Jana, sygn. 11	Lit. A fol. No. 269a; Kat. II, XVII 45	1509–1520	152 karty	<i>folio</i>	przychody i wydatki; zakup wosku
7.	AP Toruń, Kościół św. Jana, sygn. 12	Lit. A fol. No. 139; Kat. II, XVII 47	1520–1553	234 karty	<i>folio</i>	przychody i wydatki
8.	AP Toruń, Kościół św. Jana, sygn. 13	Lit. A fol. No. 331; Kat. II, XVII 48	1546–1553	94 karty	dutka	przychody i wydatki; inwentarz kościoła

późnośredniowiecznej parafii miejskiej, jak również zagadnień związanych z socjotopografią Torunia, genealogią i prozopografią mieszczan, urzędami miejskimi, fundacjami, a także dziejami kościoła Świętojańskiego w kontekście archeologii i historii sztuki. Jak dotąd były jednak wykorzystywane w bardzo ograniczonym zakresie³⁸. Być może było to wynikiem uznawania ich za źródła o wyłącznie kościelnym charakterze.

Dotychczasowa historiografia istotnie nie wliczała omawianych tu źródeł do kategorii rachunków miejskiej proveniencji³⁹. Badacze wśród ksiąg miejskich wymieniali wspomnianą wyżej księgę czynszową kościoła parafialnego w Chełmnie, którą wydawcy uznali za „jedyną zachowaną średniowieczną księgę witryków”⁴⁰. Tym samym pominięto analogiczne źródło dotyczące kościoła św. Jana w Toruniu (sygn. 8), czego przyczyną było zapewne przyjęcie określonych ram chronologicznych⁴¹. Wydaje się jednak, że w przypadku kościelnej rachunkowości to dopiero wraz z reformacją można mówić o końcu epoki. Być może nieprzypadkowo omawiane źródła kończą się na połowie XVI w., a kolejne pochodzą

³⁶ Fragment został wydany: A. Semrau, *Der Bau des Kirchturms zu S. Johann in Thorn*, „Mitteilungen des Copernicus-Vereins für Wissenschaft und Kunst zu Thorn”, 18, 1910, s. 31.

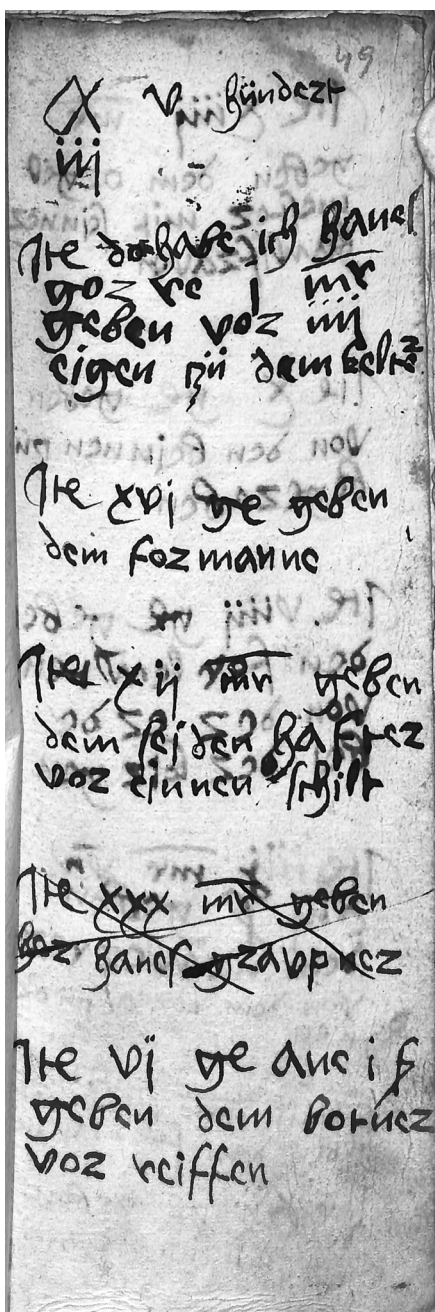
³⁷ Fragmenty zostały wydane: tamże, s. 31–39.

³⁸ Zob. A. Semrau, *Forschungen zur Baugeschichte der Johanniskirche in Thorn von 1250 bis 1500*, „Mitteilungen des Copernicus-Vereins für Wissenschaft und Kunst zu Thorn”, 21, 1913, nr 2, s. 28–53.

³⁹ J. Tandecki, *Średniowieczne księgi wielkich miast pruskich jako źródła historyczne i zabytki kultury mieszczańskiej (organizacja władz, zachowane archiwalia, działalność kancelarii)*, Warszawa–Toruń 1990, s. 143–164; tenże, *Średniowieczne księgi rachunkowe Starego Miasta Torunia i ich edycje*, w: tenże, *Szkice z dziejów Torunia i Prus w średniowieczu i na progu czasów nowożytnych*, Toruń 2008, s. 103–117; M. Grulkowski, *Najstarsze księgi miejskie Głównego Miasta Gdańska z XIV i początku XV wieku. Studium kodykologiczne*, Warszawa 2015, s. 23–26; por. A. Bartoszewicz, *Piśmiennosc mieszczańska w późnośredniowiecznej Polsce*, Warszawa 2012, s. 105–107.

⁴⁰ *Księga czynszów fary chełmińskiej*, s. XI.

⁴¹ J. Tandecki, *Średniowieczne księgi wielkich miast pruskich*, s. 102; M. Grulkowski, *Najstarsze księgi miejskie*, s. 29.

Il. 1. Wydatki z 1503 r. – dukt pisma Hansa Gore; AP Toruń, Kościół św. Jana, sygn. 6, s. 49

dopiero z XVII stulecia⁴². Zasadne jest zatem pytanie o miejski charakter analizowanych źródeł. Omawiane rachunki wiązały się z działalnością funduszu kościelnego (*fabrica ecclesiae*), oddzielonego od majątku plebana i przeznaczonego na potrzeby kościoła⁴³. Funduszem tym zarządzali w Toruniu zależni od władz miejskich witrycy⁴⁴. Przy kościele Świętojańskim funkcjonowało ich dwóch. W rachunkach

⁴² AP Toruń, Catalog II des Rathes-Archivs zu Thorn: Gebundene & geheftete Handschriften, auch Karten, Pläne & Abbildungen, s. 65; AP Toruń, Inwentarz zespołu (zbioru) akt: Akta kościołów i parafii diecezji chełmińskiej z lat 1380–1939, oprac. K. Ciesielska, Toruń 1973, s. 42.

⁴³ Zob. I. Skierska, *Zarząd finansami*, s. 7 n.

⁴⁴ Dla Prus zob. Ch. Herrmann, *Witrycy kościoła Mariackiego*, s. 151–193; dla miast niemieckich: A. Reitemeier, *Pfarrkirchen in der Stadt*, s. 102–122; dla Polski ostatnio: I. Skierska, *Zarząd finansami*, s. 7–26.

określani są jako *kirchenvater*⁴⁵, *kirchen stiftvatter*⁴⁶, *vorweser und vorsorger*⁴⁷. Odpowiedź na pytanie o charakter rachunków kościoła jako źródeł miejskich leży częściowo w pytaniu o status wityryków jako urzędników miejskich⁴⁸. Toruńscy zarządcy kościołów byli w dotychczasowej historiografii jednoznacznie umieszczani wśród urzędników radzieckich⁴⁹.

Nic nie wskazuje na to, aby pleban toruński brał udział w wyborze wityryków. Zgadza się to z hipotezą Izabeli Skierskiej w odniesieniu do miast lokowanych na prawie niemieckim⁵⁰. Uczestnictwo duchownego w wyborze postulowano wprawdzie w polskich statutach synodalnych⁵¹, ale normy diecezji pruskich milczą na ten temat⁵². Regulacji dotyczących wityryków nie znajdziemy w najstarszych znanych statutach diecezji chełmińskiej, do której należał Toruń, pochodzących z ok. 1438 r.⁵³ Występują oni w statutach z 1481 i 1498 r., nie dotyczących jednak sposobu ich wyboru i podległości⁵⁴. Wydaje się, że obsada zarządców majątku kościelnego w Toruniu była wyłącznie decyzją rady miejskiej⁵⁵. W 1479 r. w staromiejskiej księdze ławniczej wityryk Heinrich Kruger został wprost określony jako wybrany przez radę („von erssamen rathe gekoren”)⁵⁶. W omawianych źródłach znajdują się z kolei wpisy informujące o wyborze nowych wityryków bezpośrednio przez rajców z lat 1503 (29 listopada)⁵⁷, 1509 (30 lipca)⁵⁸, 1519 (6 czerwca)⁵⁹, 1520 (27 lutego)⁶⁰, 1523 (22 lutego)⁶¹. Warto zaznaczyć, że w dwóch odnotowanych przypadkach wybór odbył się w dniu *Cathedra Petri* (22 lutego), kiedy w Toruniu zwyczajowo odbywała się kiera⁶²: w 1517 („uff die ko<e>re am tage Petri Stu<e>lfeyer”)⁶³ oraz 1523 r. („off dye kird”)⁶⁴. Sugeruje to usytuowanie wityryków w gronie urzędników miejskich. Zapisy wskazują ponadto, że wybór dotyczył tylko jednego z nich, podczas gdy drugi pozostawał aktualnie na stanowisku.

⁴⁵ Zob. AP Toruń, Kościół św. Jana, sygn. 8, k. 1v.

⁴⁶ Zob. tamże, sygn. 11, s. 3; tamże, sygn. 12, k. [0r].

⁴⁷ Zob. tamże, sygn. 9, k. 49r; tamże, sygn. 10, k. 69r.

⁴⁸ Szczegółowe rozważania na temat toruńskich wityryków znajdują się we wstępie do planowanej edycji.

⁴⁹ J. Tandecki, *Średniowieczne księgi wielkich miast pruskich*, s. 32 n.; R. Czaja, *Urzednicy miejscy Torunia. Spisy*, cz. 1: *Do roku 1454*, Toruń 1999, s. 25. Podobnie gdańscy: Ch. Herrmann, *Wityrycy kościoła Mariackiego*, s. 160.

⁵⁰ I. Skierska, *Zarząd finansami*, s. 25. Por. sytuację w Nysie, gdzie również nie odnotowano udziału plebana w wyborze wityryków: E. Wólkiewicz, *Kościół i jego wierni. Struktury kościelne i formy pobożności w średniowiecznej Nysie*, Kraków 2014, s. 164.

⁵¹ S. Sołtyszewski, *Geneza instytucji wityrykusów w polskim ustawodawstwie synodalnym*, „Prawo Kanoniczne”, 2, 1959, nr 1–2, s. 430–433; tenże, *Powolywanie wityrykusów w polskim ustawodawstwie synodalnym*, „Prawo Kanoniczne”, 2, 1959, nr 3–4, s. 348–350; E. Wiśniowski, *Udział świeckich w zarządzie parafii w średniowiecznej Polsce*, *Rocz. Hum.*, 18, 1970, nr 2, s. 55; tenże, *Parafie w średniowiecznej Polsce. Struktura i funkcje społeczne*, Lublin 2004, s. 176 n., 184; I. Skierska, *Zarząd finansami*, s. 13.

⁵² *Constitutiones synodales Warmienses, Sambiensis, Pomesanienses, Culmensis necnon provinciales Rigenses*, wyd. F. Hipler, Brunsbergae 1899; por. tłum. *Statuty synodalne Warmińskie, Sambijskie, Pomezjańskie, Chełmińskie oraz Prowincjalne Ryskie*, tłum. J. Wojtkowski, Olsztyn 2010.

⁵³ Zostały one niedawno odnalezione: M. Czyżak, A. Radziwiński, *Earliest Synod Statutes of John Marienau, Bishop of Chelmno, from the First Half of 15th Century*, „Quaestiones Mediae Aevi Novae”, 24, 2019, s. 111–135. Dotąd ich treść znana była jedynie z późniejszego skrótu niemieckojęzycznego: *Constitutiones synodales necnon ordinationes dioecesis Culmensis*, cz. 1, wyd. A. Mańkowski, „Fontes Towarzystwa Naukowego w Toruniu”, 24, 1929, s. 13–19.

⁵⁴ M. Czyżak, A. Radziwiński, *Earliest Synod Statutes*, s. 131 [nr 2], 133 [nr 11], 134 [nr 15].

⁵⁵ Podobnie było w Gdańsku: Ch. Herrmann, *Wityrycy kościoła Mariackiego*, s. 154, 158 n.

⁵⁶ *Księga ławnicza Starego Miasta Torunia (1479–1515)*, cz. 1: *1479–1501*, wyd. K. Kopiński, K. Mikulski, J. Tandecki, Toruń 2018, nr 21.

⁵⁷ AP Toruń, Kościół św. Jana, sygn. 8, k. 16v.

⁵⁸ Tamże, sygn. 11, s. 3.

⁵⁹ Tamże, sygn. 9, k. 49r; tamże, sygn. 10, k. 69r.

⁶⁰ Tamże, sygn. 12, k. [0r].

⁶¹ Tamże, k. 28r.

⁶² M. Biskup, *Historia Torunia*, t. 2, cz. 1: *U schyłku średniowiecza i w początkach odrodzenia (1454–1548)*, red. M. Biskup, Toruń 1992, s. 87; J. Tandecki, *Rozkwit toruńskiego ośrodka handlowego i produkcyjnego w latach 1350–1411*, w: *Historia Torunia*, t. 1: *W czasach średniowiecza (do roku 1454)*, red. M. Biskup, Toruń 1999, s. 180.

⁶³ AP Toruń, Kościół św. Jana, sygn. 8, k. 66v. W tym wypadku brak wzmianki o wybierających.

⁶⁴ Tamże, sygn. 12, k. 28r.

Wygląda na to, że toruńscy wityrcy odpowiadali wyłącznie przed radą miejską. W transakcjach związanych z funduszem kościelnym występowali w imieniu władz („van des ersamen ratis wegen”)⁶⁵, sporządzone rachunki przedkładali radzie do sprawozdania i to z nią się rozliczali⁶⁶. Wpisy o zdawaniu rajcom rachunku pojawiły się choćby w 1491⁶⁷, 1500⁶⁸, 1501⁶⁹ i 1508 r.⁷⁰ Warto dodać, że w 1501 r. wityrk Nicolaus Kober składał swoje rachunki przed burmistrzami w ratuszu („off dem roth hawsze”). Nie ma natomiast dowodów na obecność plebana przy dokonywaniu rozliczeń. Postulat jego udziału w zarządzie majątkiem kościoła pojawia się w źródłach pruskich, również w odniesieniu do sprawozdań finansowych⁷¹. Praktykowany był choćby w Reszlu, gdzie pleban występuje w rozliczeniach⁷². Rzeczywista partycypacja duchownych w zarządzie finansami kościoła miejskiego w Prusach zależała jednak raczej od indywidualnego ułożenia relacji z parafianami⁷³. W dużym mieście pozycja duszpaste-rza względem silnej rady miejskiej musiała być zupełnie inna niż na wsi⁷⁴, a władze miejskie niechętnie mogły godzić się na wgląd plebana w rachunki kościoła⁷⁵.

Statuty diecezji chełmińskiej regulowały relacje wityrków i plebana, ale w dość ograniczonym zakresie⁷⁶. Prawdopodobnie to do wityrków odnosi się statut z 1481 r., stanowiący o przechowywaniu sakramentów, do których kluczy nie powinny posiadać osoby świeckie⁷⁷. W 1498 r. wystąpili oni jako biorący udział w inwentaryzacji dóbr zmarłego plebana⁷⁸. W tych samych statutach znajdziemy informację o roli plebana w zarządzie majątkiem kościoła. Miał on posiadać jeden z kluczy do pieniędzy kościoła, drugi dzierżyli zaś wityrcy. Celem regulacji była wzajemna kontrola. Działania funduszu miały odbywać się zaś za wiedzą i radą plebana („scitu et consilio”)⁷⁹. Biskup chełmiński podobnie ujmował rolę duchownego już w dokumencie z 1361 r., zgodnie z którym toruńscy wityrcy mieli działać za jego wiedzą („cum certa sciencia”) i radą („cum consilio”)⁸⁰. Nie sposób jednak określić rzeczywistego wpływu duchownego na fundusz kościelny, a tym bardziej na powstałą w związku z nim rachunkowość. W omawianych źródłach pojawia się on głównie jako odbiorca należnych mu opłat pobieranych z pogrzebów i wydatkach na wosk⁸¹.

Nawet w najstarszych rachunkach nie da się zaobserwować wpływu na kościelną rachunkowość ani plebana, ani wcześniejszych patronów (zakon niemiecki, król Polski). Współgrało to z ich ograniczonym

⁶⁵ Zob. *Księga ławnicza Starego Miasta Torunia (1428–1456)*, cz. 2: 1444–1456, wyd. K. Ciesielska, J. Tandecki, Toruń 1993, nr 1618; por. E. Wólkiewicz, *Kościół i jego wierni*, s. 165.

⁶⁶ Podobnie w Gdańsku: Ch. Herrmann, *Wityrcy kościoła Mariackiego*, s. 161.

⁶⁷ AP Toruń, Kościół św. Jana, sygn. 8, k. 72r.

⁶⁸ Tamże, sygn. 10, k. 1r.

⁶⁹ Tamże, k. 17v.

⁷⁰ AP Toruń, Kościół św. Jana, sygn. 6, s. 41.

⁷¹ Zob. np. *Constitutiones synodales Warmienses*, kol. 286, 304 [*Statuty synodalne*, s. 260, 275]; O. Günther, *Eine Predigt vom preußischen Provinzialkonzil in Elbing 1427 und die „Ermahnung des Carthäusers”*, „Zeitschrift des Westpreussischen Geschichtsvereins”, 59, 1919, s. 99; „Formularz z Uppsali”. *Późnośredniowieczna księga formularzowa biskupstw pruskich*, koment. i wyd. R. Biskup, Toruń 2016, nr 430; E. Wiśniowski, *Parafie*, s. 178 n. Por. statuty ryskiej prowincji kościelnej z 1428 r., które nakładały na wityrków odpowiedzialność za budynek świątyni, plebanowi przyznając rolę pomocniczą: *Constitutiones synodales Warmienses*, kol. 324–325 [*Statuty synodalne*, s. 292 n.].

⁷² *Das Rößeler Pfarrbuch*, s. 9, 37, 92 n., 95, 97.

⁷³ M. Sumowski, „Pastor et oves” – Parish Priest in Late-Medieval Prussian Town, „Quaestiones Medii Aevii Novae”, 23, 2018, s. 366–368. Szerzej w przygotowywanej do druku dysertacji M. Sumowskiego.

⁷⁴ Por. przykład wsi Pluskowęsy pod Toruniem, gdzie to parafianie, bez udziału plebana i patrona, występowali w sprawach budowlanych swojego kościoła; S. Józwiak, *Kościół parafialny w Pluskowęsach w ziemi chełmińskiej w świetle średnio-wiecznych źródeł pisanych*, w: *Parafie w średniowiecznych Prusach*, s. 135 n., 138.

⁷⁵ Zob. sytuację w miastach śląskich: E. Wólkiewicz, *Kościół i jego wierni*, s. 169 n.

⁷⁶ Statuty polskie dokładniej regulowały te kwestie: S. Sołtyszewski, *Geneza instytucji*, s. 433 n.; tenże, *Prawa i obowiązki wityrkusów w polskim ustawodawstwie synodalnym*, „Prawo Kanoniczne”, 3, 1960, nr 1–2, s. 280, 284; E. Wiśniowski, *Udział świeckich*, s. 55 n.; tenże, *Parafie*, s. 177 n.; I. Skierska, *Zarząd finansami*, s. 14.

⁷⁷ M. Czyżak, A. Radziwiński, *Earliest Synod Statutes*, s. 131 [nr 2].

⁷⁸ Tamże, s. 133 [nr 11].

⁷⁹ Tamże, s. 134 [nr 15]; por. S. Sołtyszewski, *Prawa i obowiązki*, s. 263, 270; E. Wiśniowski, *Udział świeckich*, s. 63 n.; tenże, *Parafie*, s. 178 n.

⁸⁰ *Urkundenbuch des Bisthums Culm*, t. 1, oprac. C.P. Woelky, cz. 1, Danzig 1885, nr 308.

⁸¹ Zob. np. AP Toruń, Kościół św. Jana, sygn. 10, k. 15v, 40r, 44r, 47r; tamże, sygn. 11, s. 2, 9, 18, 21, 22, 23, 99, 103, 104, 132.

wpływem na miejskie kościoły parafialne na obszarze osadnictwa niemieckiego⁸². Kontrolowanie finansów przez radę miejską, która od 1505 r. naprzemiennie z królem patronowała kościołowi, nie wynikało z jej uprawnień patronackich, ale było efektem ogólnoeuropejskiego zjawiska tzw. komunalizacji kościołów⁸³ oraz „ureligijnienia” miejskiej rzeczywistości publicznej⁸⁴. „Miejski” charakter działalności wityryka miał związek z odpowiedzialnością władz komunalnych za świątynię. Niekiedy przy współudziale plebana, niekiedy przeciw niemu, ale być może równie często bez jego większego udziału. Późnośredniowieczna miejska *fabrica ecclesiae* stawała się bogatą instytucją finansową⁸⁵. Możemy zakładać, że w takich miastach jak Toruń wityryk nie był funkcjonariuszem w równym stopniu odpowiedzialnym przed plebanem, patronem i parafianami. Działał między ich sprzecznymi niekiedy dążeniami⁸⁶, ale traktowany był jako urzędnik miejski. Na obecnym etapie badań można przyjąć, że prowadzone przez niego rejestry należałoby traktować jako źródła miejskie. Zarówno w swojej formie, jak i treści są one podobne do rachunków innych miejskich urzędów. Wspólne były także ich losy jako archiwaliów. Sprawozdania finansowe urzędów również spisywano na składkach w formie dutki, o wymiarach podobnych do omawianych rejestrów. Miały też układ wpisów podobny do wykazów przychodów i wydatków kościoła. Obecny kształt połączonych w jednostki składek przybrały dopiero w XIX w., niekiedy bez uporządkowania, co jest wyraźną cechą części omawianych tu źródeł (sygn. 6, 7, 10)⁸⁷. Biorąc pod uwagę powyższe rozważania, mamy raczej do czynienia z rachunkami „kościół”, nie „kościelnymi”.

Podobnie jak niektórzy urzędnicy miejscy, wityrycy prowadzili swoje rachunki osobiście⁸⁸. Świadczą o tym liczne wpisy sporządzone w pierwszej osobie („habe ich entfangen”⁸⁹, „ich vorkoufft habe”⁹⁰, „ich habe gegeben”⁹¹, „ich habe [...] bezcalt”⁹², „habe ich [...] rechnunge gethon”⁹³, „habe ich genomen”⁹⁴), które piszący opatrywali niekiedy własnym nazwiskiem. Wśród podpisujących się wityryków znajdziemy Nicolausa Kobera (wityryka w latach 1495–1501)⁹⁵, Hansa Gore (1502–1503)⁹⁶, Martina Keszelinga (1503–1516)⁹⁷, Caspara Schottdorffa (1509–1520)⁹⁸, Georga Sweczgke (1517–1518)⁹⁹,

⁸² Ch. Herrmann, *Wityrycy kościoła Mariackiego*, s. 152.

⁸³ Por. R. Czaja, *Miasta pruskie a zakon krzyżacki. Studia nad stosunkami między miastem a władzą terytorialną w późnym średniowieczu*, Toruń 1999, s. 46 n.

⁸⁴ Zob. H. Manikowska, *Religijność miejska*, w: *Ecclesia et civitas. Kościół i życie religijne w mieście średniowiecznym*, red. H. Manikowska, H. Zaremska, Warszawa 2002, s. 11–34; M. Słoń, *Religijność komunalna w Europie środkowej późnego średniowiecza*, w: *Zbożność středověku*, red. M. Nodl, K. Bracha, J. Hrdina, P. Kras, Colloquia mediaevalia Pragensia, t. 6, Praha 2007, s. 9–21.

⁸⁵ Ch. Herrmann, *Wityrycy kościoła Mariackiego*, s. 153, por. s. 165.

⁸⁶ Por. M. Sumowski, *Rachunki wityryka*, s. 240.

⁸⁷ J. Tandecki, *Średniowieczne księgi wielkich miast pruskich*, s. 152 n.

⁸⁸ Zob. tamże, s. 156–158.

⁸⁹ Zob. np. AP Toruń, Kościół św. Jana, sygn. 9, k. 1v; tamże, sygn. 11, s. 10.

⁹⁰ Zob. np. tamże, sygn. 6, s. 12.

⁹¹ Zob. np. tamże, s. 64.

⁹² Zob. np. AP Toruń, Kościół św. Jana, sygn. 9, k. 28r.

⁹³ Zob. np. tamże, sygn. 10, k. 1r.

⁹⁴ Zob. np. tamże, k. 2r.

⁹⁵ Zob. np. AP Toruń, Kościół św. Jana, sygn. 7, k. 54v; tamże, sygn. 10, k. 1r. Znany dotąd jedynie jako ławnik staromiejski w latach 1494–1500 i rajca staromiejski w latach 1500–1507: K. Mikulski, *Urzędnicy miejscy Torunia. Spisy*, t. 2: *1454–1650*, Toruń 2001, s. 49–52, 124.

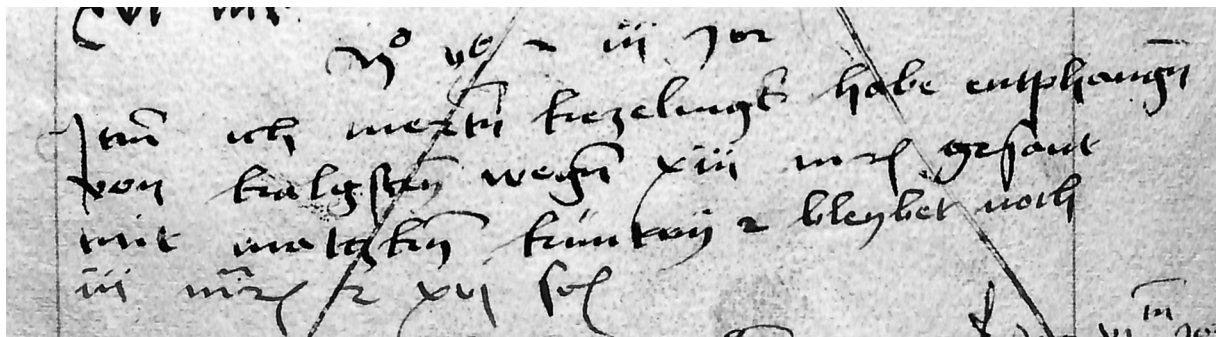
⁹⁶ Zob. np. AP Toruń, Kościół św. Jana, sygn. 6, s. 41. Znany dotąd jedynie jako ławnik przedmiejski w latach 1497–1501 i staromiejski w latach 1501–1503: K. Mikulski, *Urzędnicy*, s. 125, 158.

⁹⁷ Zob. np. AP Toruń, Kościół św. Jana, sygn. 6, s. 65, 70, 71; tamże, sygn. 8, k. 14v, 16v, 58r; tamże, sygn. 9, k. 5v. Znany dotąd jedynie jako ławnik przedmiejski w latach 1504–1518: K. Mikulski, *Urzędnicy*, s. 159.

⁹⁸ Zob. np. AP Toruń, Kościół św. Jana, sygn. 11, s. 25. Znany dotąd jedynie jako ławnik staromiejski (od 1501), rajca (od 1503), zarządca urzędu budowlanego (1503), wójt przedmiejski (1504, 1506), sędzia staromiejski (1505), kamlarz (1509), starszy rajca (1511, 1513, 1516, 1519, 1522), zarządca piwnicy miejskiej (1517, 1518, 1519): K. Mikulski, *Schottdorff Kasper*, w: *Toruński słownik biograficzny*, t. 7, red. K. Mikulski, Toruń 2014, s. 197 n.

⁹⁹ Zob. np. AP Toruń, Kościół św. Jana, sygn. 8, k. 66v; tamże, sygn. 10, k. 60r. Znany dotąd jedynie jako członek Trzeciego Ordynku w 1523 r.: K. Mikulski, *Urzędnicy*, s. 180.

Vincenta Rudigera (1519–1523)¹⁰⁰, Ludwiga Engelharta (1520–1523)¹⁰¹ i Hansa Hoffmana (1523–1553)¹⁰². Niektórzy podpisali się jedynie przy okazji informacji o swoim wyborze. Inni częściej posługiwali się własnym nazwiskiem (zob. il. 2). Na marginesie dodajmy, że żaden z nich nie został dotychczas odnotowany jako wityryk. Omawiane rachunki stanowią zatem ważne źródło do badań nad biografiami urzędników miejskich.

Il. 2. Wpis Martina Keszelinga; AP Toruń, Kościół św. Jana, sygn. 8, k. 14v

Omawiane rachunki poznajemy z osobistej perspektywy wityryków, co nie jest bez znaczenia dla ich wartości poznawczej. Wityryk sporządzał je z perspektywy czasu i w określonym celu. Samodzielnie ustalał układ i sposób prezentacji treści. Fundusz kościelny obserwujemy z jego punktu widzenia, a jego działania stanowią centralny temat wpisów¹⁰³. Mimo że mamy do czynienia ze źródłami rachunkowymi, niektóre wpisy mają charakter egodokumentów¹⁰⁴. Tego rodzaju wpisu dokonał w 1499 r. Nicolaus Kober, który informację o zakupie nieruchomości na rzecz kościoła adresował do swoich następców („Item wissetlichen sey allen kirchen fetern dy noch mir kamen”)¹⁰⁵.

Charakterystyczne są wpisy informujące o wyborze piszącego na wityryka. W 1503 r. dokonał go Martin Keszeling, określając się mianem niegodnego („unwirdig”) ¹⁰⁶. Georg Sweczgke, który został wityrykiem w czasie kiery 1517 r., dwukrotnie zanotował to wydarzenie w prowadzonych przez siebie rachunkach. Dokonał tego w księdze czynszowej¹⁰⁷ oraz w spisie przychodów¹⁰⁸. W drugim wypadku miało to znaczenie z perspektywy przejścia urzędu. Natomiast w księdze czynszowej wpis nie jest w żaden sposób powiązany z jej treścią. Notatka ma więc charakter memoratywny. Dwukrotnie o swoim wyborze poinformował również Vincent Rudiger¹⁰⁹. Jego oba wpisy odnosiły się do przekazania mu pieniędzy kościoła i rejestrów. Określił w nich też swoje zadania, a więc pobieranie kościelnych czynszów i dalsze wydatki na budynek i potrzeby świątyni. Interesującego wpisu dokonał Ludwig Engelhart, który przejmował urząd w 1520 r. Nie tylko poinformował o jego objęciu, ale prosił Boga o zdrowie, rozum i mądrość konieczne do kierowania sprawami kościoła, a także liczył, że wypełnianie obowiązków

¹⁰⁰ Zob. np. AP Toruń, Kościół św. Jana, sygn. 9, k. 49r, 58r; tamże, sygn. 10, k. 69r.

¹⁰¹ Tamże, sygn. 12, k. [0r]. Znany dotąd jedynie jako ławnik staromiejski w latach 1511–1519 i rajca staromiejski w latach 1519–1523: K. Mikulski, *Urzędnicy*, s. 58–60, 127.

¹⁰² AP Toruń, Kościół św. Jana, sygn. 12, k. 28r. Znany dotąd jedynie jako ławnik staromiejski w latach 1522–1531 i rajca staromiejski w latach 1531–1557: K. Mikulski, *Urzędnicy*, s. 64–75, 128.

¹⁰³ Por. M. Sumowski, *Rachunki wityryka*, s. 247.

¹⁰⁴ Zob. np. *Selbstzeugnisse im polnischen und deutschen Schrifttum im Spätmittelalter und in der Frühen Neuzeit (15.–18. Jahrhundert)*, wyd. R. Skowrońska, H. Flachenecker, R. Czaja, S. Roszak, J. Tandecki, Toruń 2014.

¹⁰⁵ AP Toruń, Kościół św. Jana, sygn. 8, k. 35v.

¹⁰⁶ Tamże, k. 16v.

¹⁰⁷ Tamże, k. 66v.

¹⁰⁸ AP Toruń, Kościół św. Jana, sygn. 10, k. 60r.

¹⁰⁹ Tamże, sygn. 9, k. 49r; tamże, sygn. 10, k. 69r.

witryka pomoże mu w osiągnięciu życia wiecznego¹¹⁰. Podobnej formuły użył trzy lata później zastępujący go Hans Hoffman¹¹¹.

Zasadnicza większość omawianych rachunków została sporządzona w języku niemieckim. Witrycy używali języka, jakim posługiwali się na co dzień, stosując jedynie łacińskie zwroty *Item, dedit* czy *tenetur* oraz datację opierającą się na świętach kościelnych. Odejście od łaciny w sporządzaniu rachunków kościołów notuje się również w miastach niemieckich w drugiej połowie XV i początkach XVI w., a zatem w okresie, z którego pochodzi większość toruńskich rejestrów¹¹². Wyjątek stanowi sygn. 13, spisana zasadniczo w języku łacińskim, z nielicznymi tylko wpisami niemieckimi¹¹³.

Imienne wpisy witryków ułatwiają identyfikację rąk pisarskich. Zwykle są one łatwe do rozróżnienia, co pozwala przypisywać dany dukt pisma do konkretnej, podpisanej w innym miejscu osoby. Wyjątkiem są dwa zamieszczone na tej samej stronie pierwszoosobowe wpisy Georga Sweczgke (z 1517 i 1518 r.), z pewnością zapisane różnymi rękoma¹¹⁴. Pierwszy wpis jest tożsamy z duktem pisma tego witryka, znanym z innych rachunków. Drugi sporządziła zapewne inna osoba, być może na podstawie jego notatek (zob. niżej). Omawiane źródła charakteryzuje obecność znacznej liczby rąk pisarskich. Wynika to z dużej rozpiętości chronologicznej, jak również niejednorodnej budowy. W przypadku jednostek złożonych z wtórnice połączonych składek zmiana ręki pisarskiej następuje zwykle wraz z nową składką (sygn. 6). W obrębie składki obok ręki wiodącej występują jednak liczne dopiski lub kontynuacja wpisów (sygn. 7, 10, 13). Szczególnie dużą liczbą rąk pisarskich charakteryzują się rejestry czynszowe, co wynika z ich wieloletniego użytkowania. Z kolei sygn. 11 wyróżnia się jako prowadzona w całości jedną ręką przez witryka Caspara Schottdorffa. Okres jej prowadzenia (1509–1520) pokrywa się z czasem jego urzędowania¹¹⁵. Natomiast w sygn. 12 obserwujemy dwie ręce następujących po sobie witryków: Ludwiga Engelharta i Hansa Hoffmana.

Witrycy toruńscy stosowali cyfry rzymskie, wyjątkowo używając arabskich dla wpisania daty rocznej¹¹⁶. Daty zapisane cyframi arabskimi notujemy z większą regularnością dopiero od drugiej dekady XVI w.¹¹⁷ W tym okresie pojawiają się już sporadycznie cyfry arabskie we wpisach¹¹⁸. Na jednej z dołączonych kart znajdują się również wykonywane na nich obliczenia¹¹⁹. Witrycy odrębnie prowadzili zestawienia przychodów i wydatków, ale mamy w tych rachunkach do czynienia z księgowością pojedynczą, nie podwójną¹²⁰. Równoległe zestawienia ogólne z całego roku obserwujemy dopiero od 1523 r.¹²¹

Szczegółowa organizacja wpisów w omawianych źródłach uzależniona była natomiast od ich treści. Spisy przychodów i wydatków prawdopodobnie nie były prowadzone na bieżąco. Witryk uzupełniał je zapewne przed dokonaniem sprawozdania na podstawie wcześniejszych notatek¹²². Podobnie jak w przypadku rachunków innych urzędów miejskich, analogicznie zorganizowanych, stanowią one zwykle

¹¹⁰ Tamże, sygn. 12, k. [0r].

¹¹¹ Tamże, k. 28r.

¹¹² A. Reitemeier, *Pfarrkirchen in der Stadt*, s. 38.

¹¹³ AP Toruń, Kościół św. Jana, sygn. 13, s. 19, 36 n., 39, 47, 60–63.

¹¹⁴ Tamże, sygn. 10, k. 60r.

¹¹⁵ Wybór na witryka (30 VII 1509): tamże, sygn. 11, s. 3. Wybór nowego witryka na jego miejsce (27 II 1520): tamże, sygn. 12, k. [0r].

¹¹⁶ Por. A. Reitemeier, *Pfarrkirchen in der Stadt*, s. 39 n.

¹¹⁷ AP Toruń, Kościół św. Jana, sygn. 6, s. 101–117, 134–159; tamże, sygn. 8, k. 28r, 34v; tamże, sygn. 9, k. 26r, 27r–38r, 49v, 52r, 58v–60v, 68r, 69r–70r; tamże, sygn. 10, k. 17v, 60r, 67r, 69r–74r, 80r, 81v, 90r, 96r–102v; tamże, sygn. 11, passim; tamże, sygn. 12, passim; tamże, sygn. 13, passim. Daty pisane cyframi arabskimi pojawiają się kilkakrotnie w latach 90. XV w.: tamże, sygn. 7, k. 28r, 32r–35r. W jednym wypadku mamy do czynienia z podwójnym zapisem, za pomocą obu systemów, rzymskiego i arabskiego: tamże, k. 41r. Por. późniejszy odpis tego fragmentu, gdzie również dwukrotnie zapisano rok: AP Toruń, Kościół św. Jana, sygn. 6, s. 123.

¹¹⁸ Tamże, sygn. 9, k. 50r.

¹¹⁹ Tamże, sygn. 10, k. 125v.

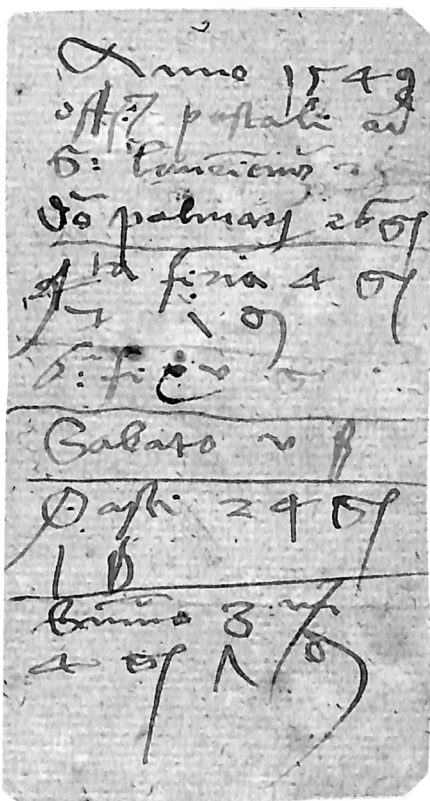
¹²⁰ Por. M. Sumowski, *Rachunki witryka*, s. 246.

¹²¹ AP Toruń, Kościół św. Jana, sygn. 6, s. 134–159.

¹²² Por. J. Tandecki, *Średniowieczne księgi wielkich miast pruskich*, s. 219 n.

czystopisy, z dołączonymi niekiedy kartami i składkami stosowanymi w bieżącym urzędowaniu¹²³. Nicolaus Kober przedstawił takie rozliczenie choćby w 1501 r. (sygn. 10)¹²⁴. Na oddzielnej składce zanotował najpierw wpływy do kasy kościoła (k. 1r–5v), a następnie wydatki (k. 7r–17v). Zastosował ponadto zabieg sumowania kwot u dołu każdej zapisanej strony. Podobnie uczynił Martin Keszeling w spisach przychodów¹²⁵ i wydatków¹²⁶ z okresu sprawowania funkcji czy Vincent Rudiger¹²⁷. Niezapisane karty danej składki mogły posłużyć kolejnym wtrykom. Cytowany rejestr Kobera kontynuował jego następca na urzędzie, Hans Gore¹²⁸.

Na sporządzanie spisów przed rozliczeniem z radą miejską zdaje się wskazywać również jednolity dla całego roku dukt pisma, a także obecność w omawianych jednostkach luźnych lub doklejonych czy wszytych kartek¹²⁹. Niektóre z nich nie są paginowane, znajdują się między kartami rachunków (zob. il. 3)¹³⁰. Być może właśnie one stanowiły pierwotne notatki. Ciekawą wzmiankę dotyczącą sporządzania wpisów znajdziemy w księdze czynszowej. Jeden z wtryków zanotował, że kiedy w 1496 r. przejął po poprzedniku księgi, odnalazł jego zapisy dotyczące długów na rzecz kościoła, które wprowadził do wykazu¹³¹.

Il. 3. Luźna kartka; AP Toruń, Kościół św. Jana, sygn. 13, między s. 46 a 47

¹²³ Por. tamże, s. 153.

¹²⁴ AP Toruń, Kościół św. Jana, sygn. 10, k. 1–17v.

¹²⁵ Tamże, sygn. 6, s. 3–11.

¹²⁶ Tamże, sygn. 10, k. 37r–56r.

¹²⁷ Tamże, k. 80r–89v.

¹²⁸ Tamże, k. 18r–36v.

¹²⁹ AP Toruń, Kościół św. Jana, sygn. 6, s. 88, 115.

¹³⁰ Tamże, sygn. 13, między s. 46 a 47.

¹³¹ Tamże, sygn. 8, k. 64v: „Das seyn dy scholde dy hin und her steen geschreben noch ynnehalt Hans von der Linden schrifften alzo ich finde ym X^cVI Jore alzo mir dy bocher seyn oberantworth”.

Rejestry czynszowe były jednak zorganizowane w sposób odmienny od materiałów *stricte* rachunkowych. Dobrym przykładem jest tu księga czynszowa (sygn. 8), której użytkowanie, na obecnym etapie badań, można podzielić na dwie fazy. Pierwsza wiązała się z jej założeniem w 1468 r. Zapewne z tego czasu pochodzą wyraźnie wyróżnione dane o płatnikach. Być może część księgi miała pełnić funkcję wykazu zobowiązań czynszowych, część natomiast rejestru wpłat. W drugiej fazie, ok. 1495 r., na wolnych kartach umieszczono nowe zobowiązania czynszowe, których nagłówki nie wyróżniają się od pozostałych wpisów (zob. il. 4 i 5). Księgę cechuje uporządkowanie przestrzeni pisarskiej z zachowaniem miejsca przeznaczonego na kolejne wpisy o wpłatach¹³².

Analogicznie zostały zorganizowane rejestry czynszowe z Siemonia. Wieś ta należała do kościoła od 1485 r.¹³³ System czynszów na rzecz świątyni opierał się jednak na przywileju wystawionym dla chłopów przez poprzedniego właściciela wsi, burmistrza toruńskiego Rudigera von Birken w 1468 r. Odpis tego przywileju rozpoczyna pierwszy rejestr czynszowy, sporządzony w 1495 r.¹³⁴ Stanowi on odrębną składkę sygn. 7 (k. 41–54). Na informacje o płatniku i wnoszonych przez niego należnościach przeznaczono dwie położone obok siebie strony. Pierwszą zajmowało nazwisko i dane o wysokości zobowiązań, drugą natomiast wpisy o dokonywanych opłatach. Schemat sporządzonych pierwotnie nagłówków, sukcesywnie uzupełnianych o informacje o wpłatach, zastosowano również w sygn. 9, zawierającej czynsze z Siemonia z lat 1516–1525 (k. 7r–39r). W związku z ich kilkuletnim użytkowaniem i zmianami wityrków w przypadku rejestrów czynszowych zmiana ręki pisarskiej następuje w obrębie jednej strony, niekiedy kilkakrotnie (zob. il. 6).

Zamieszczane w omawianych źródłach wpisy wychodziły poza tematykę rejestru przychodów i wydatków lub czynszów. Jak wspominaliśmy na początku, do kościelnej rachunkowości włączone zostały inwentarze. Jeden z nich stanowi spis ornatów należących do kaplicy Dreybecherów, sporządzony w 1490 r.¹³⁵ Rozpoczyna on pierwszą składkę sygn. 6 (s. 1–28). Dalej zostały wpisane przychody kościoła z początku XVI w., a zatem można zakładać, że składka przeznaczona pierwotnie na inwentarz została później wykorzystana do sporządzenia rejestru rachunkowego. Drugi z inwentarzy stanowi spis sprzętów należących do kościoła¹³⁶. Materiałem nierachunkowym jest również dołączona na arkuszu doszytym do ostatniej składki sygn. 10 ordynacja dla dzwonników (k. 121r–123r). Wpisy tego rodzaju są wyraźnie wyodrębnione w stosunku do pozostałych. W materiałach rachunkowych znalazły się zapewne jako część dokumentacji funkcjonowania parafii.

W omawianych źródłach występują również inne wpisy, nie dotyczące bezpośrednio przychodów i wydatków, ale dokumentujące finansową działalność *fabricae ecclesiae*. Dobrym przykładem są regulacje dłużne między radą miejską a funduszem kościelnym z lat 1500 i 1510, wpisane na jednej z kart księgi czynszowej¹³⁷. Część wpisów miała natomiast charakter poświadczenia transakcji dokonywanych przez wityrków¹³⁸. Istnieją pewne zależności między omawianymi rejestrami rachunkowymi a księgami miejskimi. Wpisy dokonywane przez wityrków zawierały niekiedy informację o odnotowaniu danej sprawy w księgach ławniczych czy radzieckich. W księdze czynszowej zanotowano transakcję kupna domu z 1476 r., informując jednocześnie o takich adnotacjach („so im scheppen buche gescreben ist unde och uff dem ro<e>thawssze”)¹³⁹. Istotnie wpis taki znajduje się w księdze ławniczej¹⁴⁰.

¹³² Szersze rozważania na temat czynszów i ich topografii oraz płatników znajdują się we wstępie do edycji przygotowywanej w ramach projektu.

¹³³ *Słownik historyczno-geograficzny ziemi chełmińskiej w średniowieczu*, oprac. K. Porębska, współpr. M. Grzegorz, red. M. Biskup, Wrocław 1971, s. 116.

¹³⁴ AP Toruń, Kościół św. Jana, sygn. 7, k. 41r i n. Na podstawie tego odpisu sporządzono późniejszą kopię, przepisaną na jednej składce, która została włączona do: tamże, sygn. 6, s. 123–130.

¹³⁵ Tamże, sygn. 6, s. 1.

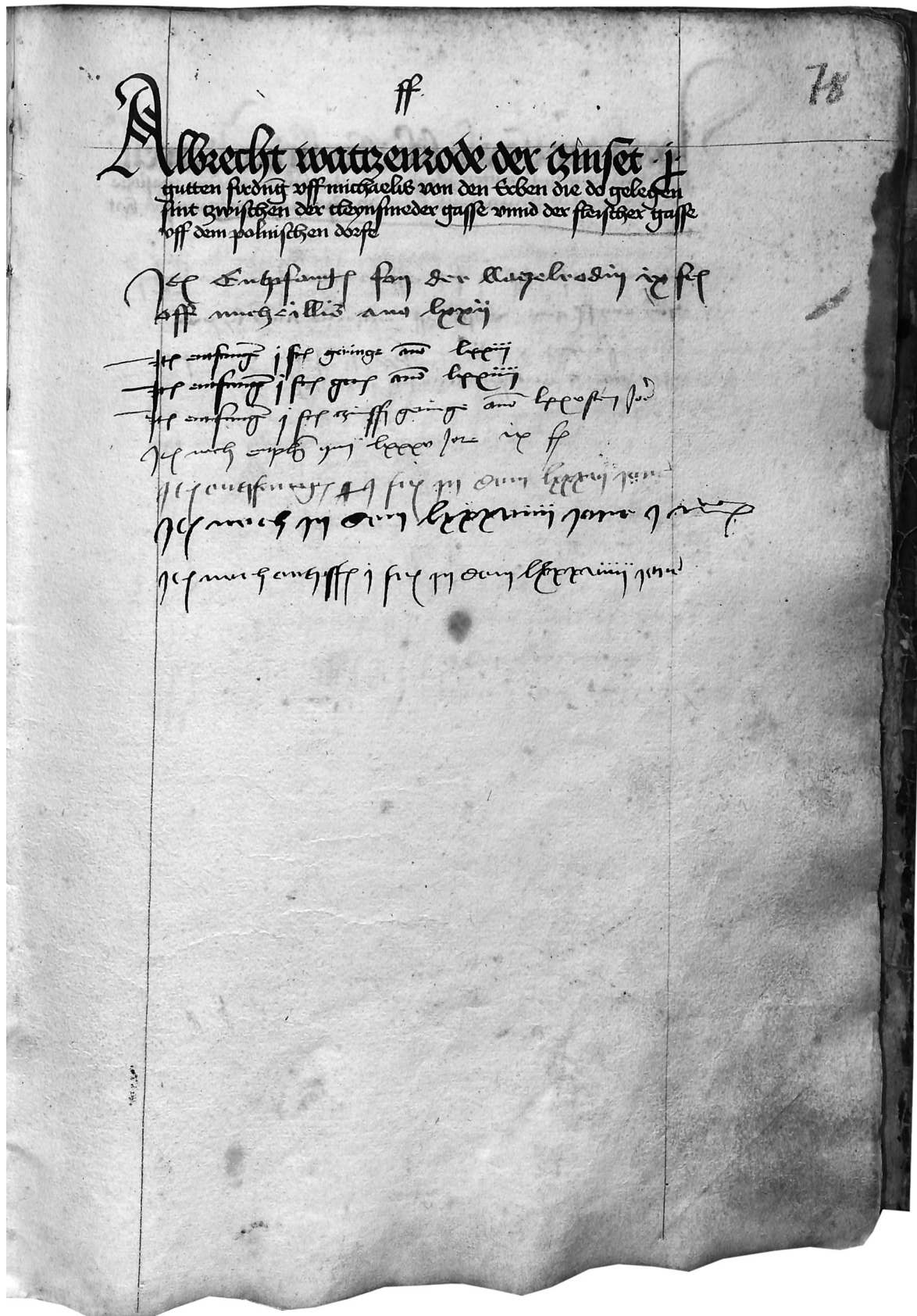
¹³⁶ Tamże, sygn. 13, s. 21–23.

¹³⁷ Tamże, sygn. 8, k. 66r.

¹³⁸ Zob. np. tamże, k. 48r, 53r, 57r.

¹³⁹ Tamże, k. 89v.

¹⁴⁰ *Księga ławnicza Starego Miasta Torunia (1456–1479)*, wyd. K. Kopiński, J. Tandecki, Toruń 2007, nr 1364.

ff

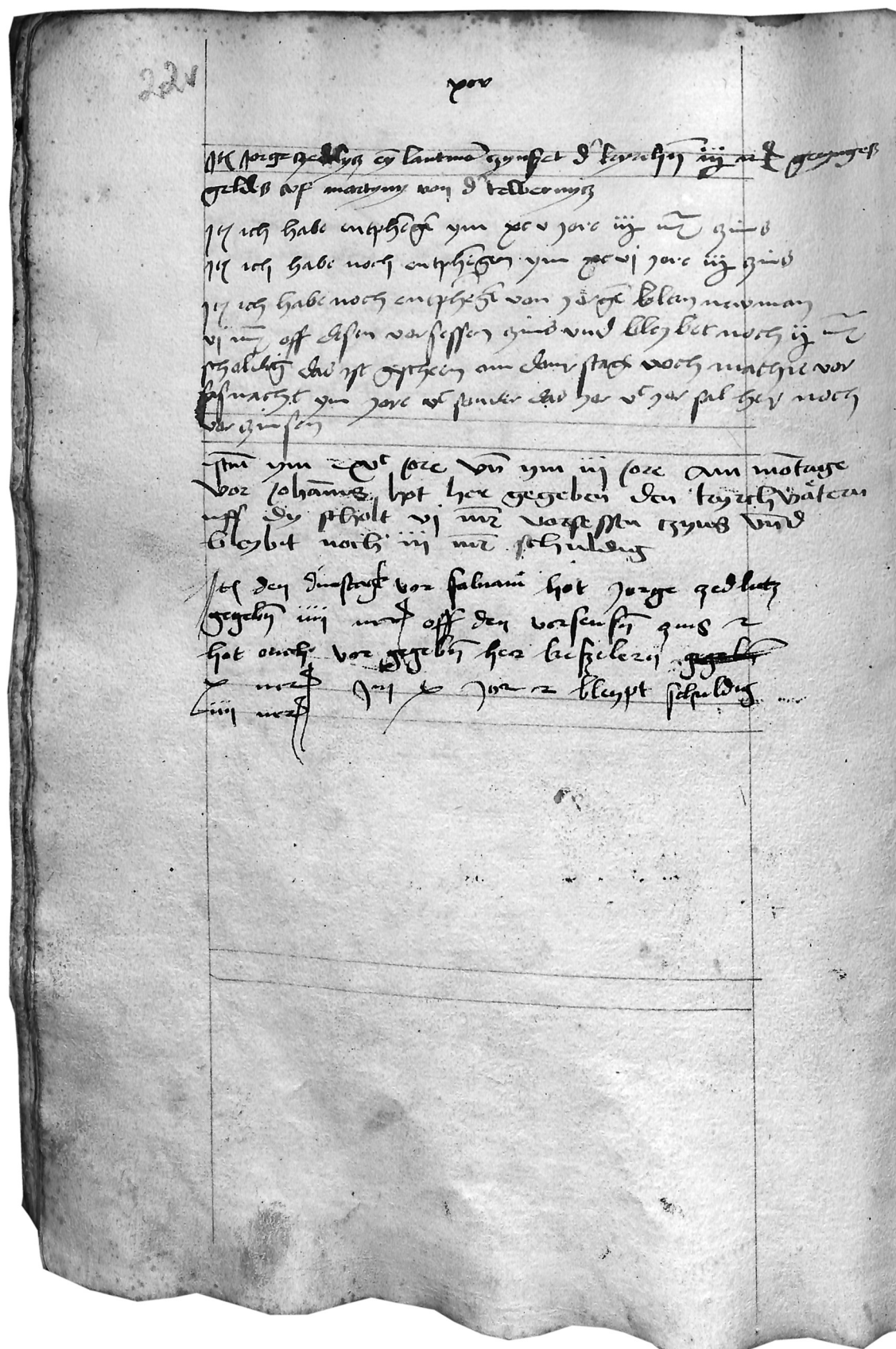
78

Albrecht waczemrode der zinsset
 gutten fiedung vff michaelis von den Ecken die do gelegen
 sint zwischen der türnsmeder gasse vnd der steytzer gasse
 vff dem polnischen dorfe

Die Entpfung sey der Kugelradig in ff
 vff michellic am heij

- ~~Die entpfung ist geringe am heij~~
- ~~Die entpfung ist groß am heij~~
- ~~Die entpfung ist vff geringe am heij~~
- Die entpfung ist in heij
- Die entpfung ist in heij
- Die entpfung ist in heij
- Die entpfung ist in heij

Il. 4. Wpisy dotyczące czynszu Albrechta Waczemrode; AP Toruń, Kościół św. Jana, sygn. 8, k. 78r

II. 5. Wpisy dotyczące czynszu Jorgego Czedlycza; AP Toruń, Kościół św. Jana, sygn. 8, k. 22v

47 7

14 It x m̄ und blay bet
 var ij zec in ff. p̄m̄w̄ij 5 p̄vij
~~It ij h̄m̄er d̄t i p̄m̄ij~~

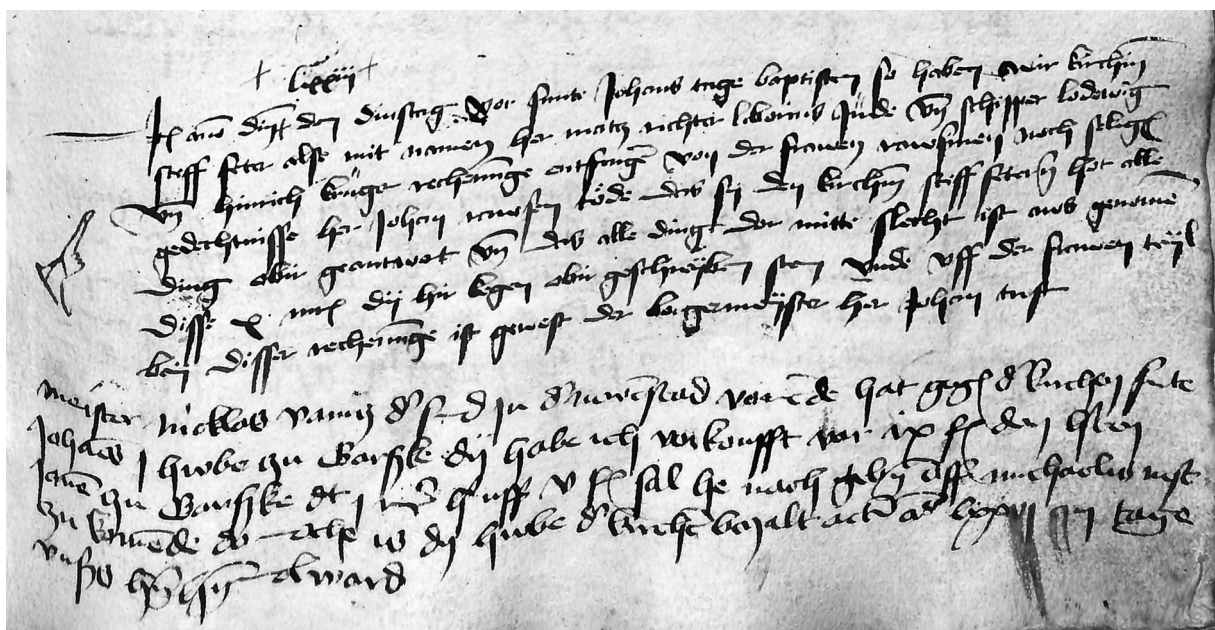
17 It zur xviii jore p̄ij ḡm̄
 und h̄m̄er und blay bet in ff. p̄m̄w̄ij
 It i ff. p̄m̄w̄ij und blay bet i ff.
 It och den 7 ff

17 It wam jore xviii off p̄ij ḡm̄
 in m̄

17 It off das zur ij h̄m̄er und
 10 ḡm̄ xviii
 In verdy jore d̄t in m̄
 und viij of m̄ ij i ff mit den
 p̄m̄w̄ij d̄t h̄m̄er und ḡm̄
 It d̄t in m̄ und blay bet
~~It d̄t in m̄~~
~~It d̄t in m̄~~
 jore d̄t (seiner ḡm̄ und
 h̄m̄er
 17 d̄t ij m̄ zur xviii jore
 17 b̄m̄er d̄t in m̄ i ff
 w̄ij in ff
 17 d̄t ij m̄ zur xviii jore
 17 d̄t ff
 17 ḡm̄ viij jore in m̄
 viij
 In p̄m̄le d̄t ij m̄
 in m̄er liben p̄m̄er ob̄m̄
 off alle p̄m̄le
 In p̄m̄le te v. m̄ und
 17 d̄t zur jore xviii
 17 h̄m̄er 157

Il. 6. Pismo Nicolausa Kobera (wpisy z lat 1497–1499) i Martina Keszelinga (wpisy z lat 1504–1513) w spisie czynszów z Siemonia; AP Toruń, Kościół św. Jana, sygn. 7, k. 47r

Il. 7. Oznaczenie wpisu rączką; AP Toruń, Kościół św. Jana, sygn. 8, k. 53r

Analogiczne notatki, informujące o wpisach w staromiejskiej księdze ławniczej, pochodzą z 1495¹⁴¹, 1497¹⁴² oraz 1507 r.¹⁴³ Z kolei w 1499 r. wityryk informował o odnotowaniu transakcji w księdze sądu przedmiejskiego Nowego Miasta Torunia¹⁴⁴. Wpis z 1504 r. miał zostać natomiast powtórzony w księdze rady („noch ym alz denne vorschreiben isz off dem rothausze”)¹⁴⁵. W transakcji z 1508 r. wspomina się z kolei o jej wpisaniu do księgi nowomiejskiej („vorschreiben in der hern buche in der newstat”)¹⁴⁶. Podobny wpis, dotyczący przedmieść, odnotowano dwa lata później („vorschreiben in der hern buch vor der stath”)¹⁴⁷.

Z powtórzeniem wpisu mamy też do czynienia w przypadku testamentu plebana z 1483 r. Duchowny zamieścił akt swojej ostatniej woli w prywatnych zapiskach, informując, że znajduje się on również w księgach miejskich i kościelnych („Dergleichen schrifte steen in des rates buche und in der kirchen buche”)¹⁴⁸. Testament został rzeczywiście wpisany na jednej z ostatnich kart księgi czynszowej. Tam z kolei znalazła się adnotacja o jego powtórzeniu w księdze radzieckiej („das ouch yn des rates buch is geschreben”)¹⁴⁹.

Wszystkie cytowane wzmianki dotyczące powtórzeń wpisów pochodzą z księgi czynszowej (sygn. 8). Zabiegi te wynikały zapewne z jej przeznaczenia do wieloletniego użytkowania, co gwarantowało jej trwałość. Było to również pochodną omawianej wyżej organizacji wpisów, które w tej księdze odnoszą się do konkretnych działek. Odpowiednie uporządkowanie, także wizualne, treści ułatwiało bieżące korzystanie z rejestrów¹⁵⁰. Wpisy czynszowe zawierały informacje o zmianie właściciela, zmianie lub

¹⁴¹ AP Toruń, Kościół św. Jana, sygn. 8, k. 90r; *Księga ławnicza Starego Miasta Torunia (1479–1515)*, cz. 1, nr 925.

¹⁴² AP Toruń, Kościół św. Jana, sygn. 8, k. 28v; *Księga ławnicza Starego Miasta Torunia (1479–1515)*, cz. 1, nr 1054.

¹⁴³ AP Toruń, Kościół św. Jana, sygn. 8, k. 39v; *Księga ławnicza Starego Miasta Torunia (1479–1515)*, cz. 2: 1502–1515, wyd. K. Kopiński, K. Mikulski, J. Tandecki, Toruń 2018, nr 1858.

¹⁴⁴ AP Toruń, Kościół św. Jana, sygn. 8, k. 35v.

¹⁴⁵ Tamże, k. 38v.

¹⁴⁶ Tamże, k. 43v.

¹⁴⁷ Tamże, k. 21v.

¹⁴⁸ *Die Aufzeichnungen des Thorner Pfarrers Hieronymus Waldau*, wyd. O. Günther, „Zeitschrift des Westpreussischen Geschichtsvereins”, 49, 1907, s. 228 n.

¹⁴⁹ AP Toruń, Kościół św. Jana, sygn. 8, k. 90v.

¹⁵⁰ Por. M. Grulkowski, *Najstarsze księgi gruntowe*, s. 195–199.

ustaniu zobowiązania, co wynikało z zasadniczej funkcji tej księgi, a więc przydatności przy ściąganiu należności. Nie tylko tego rodzaju spisy posiadały jednak cechy mające ułatwić późniejsze korzystanie. Dla lepszej orientacji w tekście wityrcy stosowali rysowane na marginesie rączki do oznaczenia wybranych wpisów, choć czynili to bardzo rzadko w skali całego analizowanego materiału (il. 7)¹⁵¹. W sygn. 11 występują ponadto pergaminowe zakładki ułatwiające odnalezienie wpisów z danego roku¹⁵². Śladami po bieżącym użytkowaniu są również liczne skreślenia i dopiski, występujące w niemal wszystkich omawianych źródłach.

Rachunki kościoła św. Jana w Toruniu są znakomitym przykładem funkcjonowania funduszu kościelnego (*fabrica ecclesiae*) w późnośredniowiecznym mieście. Dają pewne wyobrażenie o życiu codziennym parafii i dokumentują działalność wityrków. Wydaje się, że omawiany materiał rachunkowy należy traktować jako źródła miejskie, wytwór jednego z urzędów miejskich. Cechuje je duże zróżnicowanie formy i treści. Z kolei ich rozpiętość chronologiczna oraz szeroka tematyka wpisów dają duże możliwości badawcze. Dalsze analizy, w tym kodykologiczne, z pewnością przyniosą wartościowe poznawczo rezultaty.

* * *

Niniejsza prezentacja rachunków kościoła Świątojańskiego stanowi część projektu edytorskiego „Średniowieczne rachunki kościołów toruńskich – opracowanie, edycja, digitalizacja”, realizowanego pod kierunkiem prof. Piotra Olińskiego¹⁵³. W jego ramach planowana jest również cyfrowa edycja, połączona z udostępnieniem fotografii oryginałów¹⁵⁴. Przedstawione rozważania mają charakter wstępny. Powstały na marginesie prac badawczo-edytorskich. Planowany jest rozbudowany wstęp do edycji książkowej, w którym zostaną rozwinięte zasygnalizowane wyżej problemy oraz zweryfikowane przedstawione hipotezy.

Medieval accounts of St John's Church in Toruń. Source studies remarks

Summary: The article presents and examines from the perspective of source studies medieval accounts of St John's Church in Toruń. The set of financial records is made up of eight archival units kept in the State Archives in Toruń. Their chronological scope spans the period from the first half of the 15th to the mid-16th century. They document the operation of the office responsible for a parish church (*fabrica ecclesiae*), headed by a lay administrator (sexton) called *viticus* (ger. *Kirchenvater*, pol. *wityrk*). The Toruń accounts are varied both in terms of their form and content. Some of them are in the form of a book; some are in the form of a fascicule, made up of folios subsequently bound together. The account registers consist of rent lists, income and expenditure specifications, construction bills, *viticus*' settlements with the municipal council, stock inventories, and an ordinance for bell-ringers. The accounts were kept personally by *viticus*, as is indicated by the first-person narrative. This makes it possible to regard the analysed sources as egodocuments. A characteristic feature of the registers is the presence of numerous writing hands which evidences many years of their usage. Registers of this type were organised to secure their long-lasting. They were intended for the current use, and for this reason, information about changes in the payment status was recorded. There is also a correlation between the accounts and other municipal sources, expressed in the duplication of entries. The analysed financial records are an excellent source for the study of the day-to-day functioning of the municipal parish.

¹⁵¹ AP Toruń, Kościół św. Jana, sygn. 8, k. 52v, 53r; tamże, sygn. 13, s. 2.

¹⁵² Tamże, sygn. 11, s. 6, 22, 44.

¹⁵³ Zob. prezentację projektu: A. Sumowska, M. Sumowski, *Die mittelalterlichen Rechnungen der Thorner Kirchen – Bearbeitung, Edition, Digitalisierung. Vorstellung eines Projektes*, w: *Editionswissenschaftliches Kolloquium 2019. Urkundenbücher, Chroniken, Amtsbücher. Alte und neue Editionsmethoden* (w druku).

¹⁵⁴ Zob. prezentację internetowej bazy rachunków: M. Sumowski, *Cyfrowa edycja średniowiecznych rachunków kościołów toruńskich*, w: *Editiones sine fine*, t. 2 (w druku).

Nota o autorze: Alicja Sumowska, dr, ur. 1988, absolwentka Wydziału Nauk Historycznych Uniwersytetu Mikołaja Kopernika w Toruniu (2012), doktor nauk humanistycznych w zakresie historii (2018); jej rozprawa doktorska poświęcona została relacjom rycerstwa ziemi chełmińskiej z zakonem krzyżackim w pierwszej połowie XV w. Od 2019 r. asystent muzealny w Muzeum Okręgowym w Toruniu, w Dziale Historii i Dziejów Miasta Torunia. Stypendystka Polskiej Misji Historycznej w Würzburgu, Fundacji Lanckorońskich oraz Stiftung Preußischer Kulturbesitz. Jest członkiem zespołu badawczego realizującego projekt „Średniowieczne rachunki kościołów toruńskich – opracowanie, edycja, digitalizacja” (NCN OPUS). Jej zainteresowania badawcze skupiają się wokół historii społecznej, dziejów Torunia i ziemi chełmińskiej w średniowieczu.

Author: Alicja Sumowska, PhD, b. 1988, graduate of the Faculty of History, Nicolaus Copernicus University in Toruń (2012), PhD in humanities in the field of history (2018); her doctoral thesis was on the relationship between the knights of the Chełmno Land and the Teutonic Order in the first half of the 15th century. Since 2019 she is an assistant at the District Museum in Toruń, the Department of the History of the Town of Toruń; scholarship holder of the Polish Historical Mission at the University of Julius Maximilian in Würzburg, The Lanckoronki Foundation, and the Prussian Cultural Heritage Foundation. Member of the research team for the project ‘Medieval accounts of Toruń’s churches – study, edition, digitalization’ (NCN OPUS). Her research interests focus on social history, history of Toruń and Chełmno Land in the Middle Ages.

Nota o autorze: Marcin Sumowski, dr, ur. 1987, absolwent Wydziału Nauk Historycznych Uniwersytetu Mikołaja Kopernika w Toruniu (2011), doktor nauk humanistycznych w zakresie historii (2018); jego praca doktorska poświęcona była miejscu kleru niższego w społeczeństwie późnośredniowiecznych miast pruskich. Od 2018 r. zatrudniony w Pracowni Słownika Historyczno-Geograficznego Prus Średniowiecznych na Wydziale Nauk Historycznych UMK. Stypendysta Polskiej Misji Historycznej w Würzburgu, Fundacji Lanckorońskich oraz Stiftung Preußischer Kulturbesitz. W 2018 r. otrzymał stypendium START Fundacji na rzecz Nauki Polskiej. Kierownik i członek zespołów badawczych realizujących projekty naukowe w ramach grantów NCN i NPRH. Zainteresowania naukowe: historia społeczna, niższe duchowieństwo średniowieczne, edytorstwo źródeł historycznych.

Author: Marcin Sumowski, PhD, b. 1987, graduate of the Faculty of History, Nicolaus Copernicus University in Toruń (2011), PhD in humanities in the field of history (2018); his doctoral thesis was devoted to the place of the lower clergy within the community of late-medieval Prussian towns; since 2018 employee of the Laboratory for Historical and Geographical Dictionary of Mediaeval Prussia at the Faculty of History, Nicolaus Copernicus University in Toruń; scholarship holder of the Polish Historical Mission at the University of Julius Maximilian in Würzburg, The Lanckoronki Foundation, and the Prussian Cultural Heritage Foundation; in 2018, he was granted the START programme of the Foundation for Polish Science; head and member of research teams carrying out scholarly projects financed by the grants of the National Science Centre and the National Programme for the Development of the Humanities; his research interests include: social history, lower medieval clergy, academic editing of historical sources.

Pracownia Słownika Historyczno-Geograficznego Prus Średniowiecznych
Instytut Historii i Archiwistyki
Wydział Nauk Historycznych
Uniwersytet Mikołaja Kopernika w Toruniu
ul. Bojarskiego 1
87–100 Toruń
e-mail: m.sumowski@gmail.com

Bibliografia

Źródła

- Die Aufzeichnungen des Thorner Pfarrers Hieronymus Waldau*, wyd. O. Günther, „Zeitschrift des Westpreussischen Geschichtsvereins”, 49, 1907, s. 221–251
- Constitutiones synodales necnon ordinationes dioecesis Culmensis*, cz. 1, wyd. A. Mańkowski, „Fontes Towarzystwa Naukowego w Toruniu”, 24, 1929

- Constitutiones synodales Warmienses, Sambienses, Pomesanienses, Culmenses necnon provinciales Rigenses*, wyd. F. Hipler, Brunsbergae 1899 [tłum. *Statuty synodalne Warmińskie, Sambijskie, Pomezaniańskie, Chełmińskie oraz Prowincjalne Ryskie*, tłum. J. Wojtkowski, Olsztyn 2010]
- Czyżak M., Radziwiński A., *Earliest Synod Statutes of John Marienau, Bishop of Chełmno, from the First Half of 15th Century*, „*Quaestiones Medii Aevi Novae*”, 24, 2019, s. 111–135
- Dzieje i skarby kościoła świętojańskiego w Toruniu*, red. K. Kluczewajd, M. Woźniak, Toruń 2002
- „*Formularz z Uppsali*”. *Późnośredniowieczna księga formularzowa biskupstw pruskich*, koment. i wyd. R. Biskup, Toruń 2016
- Günther O., *Eine Predigt vom preußischen Provinzialkonzil in Elbing 1427 und die „Ermahnung des Carthäusers”*, „*Zeitschrift des Westpreussischen Geschichtsvereins*”, 59, 1919, s. 69–111
- Księga czynszów fary chełmińskiej (1435–1496)*, wyd. Z.H. Nowak, J. Tandecki, Toruń 1994
- Księga ławnicza Starego Miasta Torunia (1428–1443)*, cz. 1: 1428–1443, wyd. K. Ciesielska, J. Tandecki, Toruń 1992
- Księga ławnicza Starego Miasta Torunia (1428–1456)*, cz. 2: 1444–1456, wyd. K. Ciesielska, J. Tandecki, Toruń 1993
- Księga ławnicza Starego Miasta Torunia (1456–1479)*, wyd. K. Kopiński, J. Tandecki, Toruń 2007
- Księga ławnicza Starego Miasta Torunia (1479–1515)*, cz. 1: 1479–1501, wyd. K. Kopiński, K. Mikulski, J. Tandecki, Toruń 2018
- Księga ławnicza Starego Miasta Torunia (1479–1515)*, cz. 2: 1502–1515, wyd. K. Kopiński, K. Mikulski, J. Tandecki, Toruń 2018
- Das Rößeler Pfarrbuch. Aufzeichnungen der Kirchenväter an der Pfarrkirche zu Rößelin den Jahren 1442 bis 1614*, wyd. G. Matern, A. Birch-Hirschfeld, Braunsberg 1937
- Urkundenbuch des Bisthums Culm*, t. 1, oprac. C.P. Woelky, cz. 1, Danzig 1885

Opracowania

- Czaja R., *Urzednicy miejscy Torunia. Spisy*, cz. 1: *Do roku 1454*, Toruń 1999
- Editionswissenschaftliches Kolloquium 2009. Zahlen und Erinnerung: Von der Vielfalt der Rechnungsbücher und vergleichbarer Quellengattungen*, wyd. H. Flachenecker, J. Tandecki, Toruń 2010
- Grulkowski M., *Definicja i klasyfikacje ksiąg miejskich. Księgi w kancelariach miast obszaru Hanzy*, w: *Nauki pomocnicze historii. Teoria, metody badań, dydaktyka*, red. A. Jaworska, R. Jop, Warszawa 2013, s. 119–148
- Grulkowski M., *Najstarsze księgi gruntowe Głównego Miasta Gdańska w XIV i XV wieku. Uwagi źródłoznawcze*, w: *Miasta polskie w średniowieczu i czasach nowożytnych*, red. P. Gołdyn, Kraków 2008, s. 181–200
- Grulkowski M., *Najstarsze księgi miejskie Głównego Miasta Gdańska z XIV i początku XV wieku. Studium kodykologiczne*, Warszawa 2015
- Herrmann Ch., *Witrycy kościoła Mariackiego w Gdańsku. Pozycja, zadania i działalność od XIV do początku XVII w.*, w: *Chronik der Marienkirche in Danzig. Das „Historische Kirchen Register” von Eberhard Bötticher (1616). Transkription und Auswertung / Kronika kościoła Mariackiego w Gdańsku. „Historisches Kirchen Register” Eberharda Böttichera (1616). Transkrypcja i analiza*, red. Ch. Herrmann, E. Kizik, Köln–Weimar–Wien 2013, s. 115–204
- Kizik E., *Historisches Kirchen Register – opis autografu oraz jego źródeł*, w: *Chronik der Marienkirche in Danzig. Das „Historische Kirchen Register” von Eberhard Bötticher (1616). Transkription und Auswertung / Kronika kościoła Mariackiego w Gdańsku. „Historisches Kirchen Register” Eberharda Böttichera (1616). Transkrypcja i analiza*, red. Ch. Herrmann, E. Kizik, Köln–Weimar–Wien 2013, s. 287–312
- Mikulski K., *Schottdorff Kasper*, w: *Toruński słownik biograficzny*, t. 7, red. K. Mikulski, Toruń 2014, s. 197 n.
- Mikulski K., *Urzednicy miejscy Torunia. Spisy*, t. 2: 1454–1650, Toruń 2001
- Radziwiński A., *Piętnastowieczne rachunki plebanów z Torunia i Brodnicy jako źródła do badania dziejów parafii w państwie zakonu krzyżackiego w Prusach*, *Rocz. Hum.*, 48, 2000, nr 2, s. 473–482
- Radziwiński A., *Rachunki plebana kościoła parafialnego Świętych Janów w Starym Mieście Toruniu z lat 1445–1446*, *Rocz. Hist.*, 69, 2003, s. 167–187
- Reitemeier A., *Pfarrkirchen in der Stadt des späten Mittelalters: Politik, Wirtschaft und Verwaltung*, Wiesbaden 2005
- Rozynkowski W., *Powstanie i rozwój sieci parafialnej w diecezji chełmińskiej w czasach panowania zakonu krzyżackiego*, Toruń 2000
- Semrau A., *Der Bau des Kirchturms zu S. Johann in Thorn*, „*Mitteilungen des Copernicus-Vereins für Wissenschaft und Kunst zu Thorn*”, 18, 1910, s. 27–39

- Semrau A., *Forschungen zur Baugeschichte der Johanniskirche in Thorn von 1250 bis 1500*, „Mitteilungen des Coppersmeyer-Vereins für Wissenschaft und Kunst zu Thorn”, 21, 1913, nr 2, s. 28–53
- Skierska I., *Zarząd finansami parafii w późnośredniowiecznej Polsce*, „Ecclesia. Studia z Dziejów Wielkopolski”, 8, 2013, s. 7–26
- Słoń M., *Blisko źródła czy Czytelnika? Refleksje na marginesie edycji rachunków szpitalnych z 1495 roku*, St. Źródł., 45, 2007, s. 65–70
- Słoń M., *Średniowieczne rachunki szpitali wrocławskich*, Kwart. Hist., 105, 1998, nr 2, s. 17–32
- Sumowska A., Sumowski M., *Die mittelalterlichen Rechnungen der Thorner Kirchen – Bearbeitung, Edition, Digitalisierung. Vorstellung eines Projektes*, w: *Editionswissenschaftliches Kolloquium 2019. Urkundenbücher, Chroniken, Amtsbücher. Alte und neue Editions-methoden* (w druku)
- Sumowski M., *Cyfrowa edycja średniowiecznych rachunków kościołów toruńskich*, w: *Editiones sine fine*, t. 2 (w druku)
- Sumowski M., „*Pastor et oves*” – *Parish Priest in Late-Medieval Prussian Town*, „*Quaestiones Medii Aevii Novae*”, 23, 2018, s. 343–377
- Sumowski M., *Rachunki witraży kościoła św. Jakuba w Toruniu z 1468 roku*, w: *Parafie w średniowiecznych Prusach w czasach zakonu niemieckiego od XIII do XVI w.*, red. A. Radziwiński, R. Biskup, Toruń 2015, s. 237–271
- Tandecki J., *Średniowieczne księgi rachunkowe Starego Miasta Torunia i ich edycje*, w: tenże, *Szkice z dziejów Torunia i Prus w średniowieczu i na progu czasów nowożytnych*, Toruń 2008, s. 103–117
- Tandecki J., *Średniowieczne księgi wielkich miast pruskich jako źródła historyczne i zabytki kultury mieszczańskiej (organizacja władz, zachowane archiwalia, działalność kancelarii)*, Warszawa–Toruń 1990
- Wiśniowski E., *Parafie w średniowiecznej Polsce. Struktura i funkcje społeczne*, Lublin 2004

Bazy danych

Wasserzeichen-Informationssystem <<https://www.wasserzeichen-online.de>>